जागदीशी सिद्धान्तलक्षण of
जगदीश भट्टाचार्य – Edited by Pt.
गणेश पंत and published by बाबू
वाराणसी प्रसाद at काशी संस्कृत प्रेस.
Loose leaves lithoprint edn.,
Benares, 1930 Vikram era.

1457

25

Bill No. 5/07-08
65
2008-0584

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥अथजागदीशीसिद्धान्तलक्षणंप्रारभ्यते॥

SANS
181.41
VIG

1457

KALANIDHI
Rare Book Collection
ACC No.: R.524
IGNCA Date: 26.3.08

प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्सामानाधिकरण्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत्र भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ॥ (पं०)

 ॥श्रीगणेशायनमः॥अथसिद्धांतलक्षणशिरोमणिः।प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति।प्रतियोग्यसमानाधिकरणयद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेद
 कोयोधर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नेनयेनकेनापिसमंसामानाधिकरण्यंतद्रूपविशिष्टस्यतद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिताव्याप्तिरित्यर्थः दंडादौसाध्येपरम्परासम्बन्धेनदंडत्वादिक
मेवसाध्यतावच्छेदकमतोनाव्याप्तिः इत्यञ्चद्रव्यंगुणकर्मान्यत्वेसतिसत्वादित्यादौसत्वाद्यधिकरणगुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादेः नाव्याप्तिः
साधनस्यविशिष्टसत्वादेर्गुणादावृत्तेः सामानाधिकरण्यव्यक्तीनांभेदेऽपिनिरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्यचैक्याद्व्याप्तेरैक्यं वस्तुतस्तुधूमत्वादिविशि
ध्व ष्टव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्यरासभादिसाधारणत्वाद्धूमत्वादिमति तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वृत्तिधूमत्वादिकंवाव्याप्तिः आद्याभिन्नाद्वितीयात्वभिन्नैवेति ध्येय
म्। अयंकपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादिसंग्रहायासमानाधिकरणान्तम्। यत्तुइदंसंयोगिद्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय ततसंयोगस्यशाखाद्यवच्छेदेनवृत्तेर्द्रव्य
त्वावच्छेदेनतत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात् तत्रचातीन्द्रियस्पर्शसंयोगस्यसत्वात्परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वारस्येनसंयोगेत्यादिनाध्वस्तमितितन्नद्रव्यसंयोग ग
सामान्याभावेमानाभावात् नचयोयदीययावद्विशेषाभाववान् सतत्सामान्याभाववानिति व्याप्तेर्यावत्संयोगाभाववाएवमानं यत्तदर्थयोरननुगमात् एकावच्छेदेनयावद्वि
शेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वाच्च एतेनअयंसंयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशेषाभाववत्वादिति निरस्तं व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्निर्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च
।नचप्रतियोग्यनवच्छेदकतयैवरूपत्वादेरभावावच्छेदकत्वंगुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसंगात् यथाचघटपूर्ववर्तित्वस्यप्रतिदंडवह्निसा
मानाधिकरण्यस्यवाप्रतिधूमंभिन्नत्वेऽपिदंडत्वं धूमत्ववातत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैवसंयोगसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादि-
कमित्यस्यापिसुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः।नवीनास्तूत्पत्तिकालावच्छेदेनघटादौगुणस्यप्रलयावच्छेदेनगगनादौसंयोगस्यसामान्याभावोवर्तते तथा धूमवत्यपि विर
हेदहनस्यइहपर्वतेनितम्बेहुताशनोनशिखरेइतिप्रतीतेः संयोगेनद्रव्यस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात् वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वेवृत्तिमतोव्याप्यवृत्तित्वस्यात्यंतमसम्भावित
त्वाच्च एवं प्रतियोगिमतोरपि कालदेशयोर्देशकालभेदावच्छेदेन तदभावः तथाचतत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय ततनोपादेयञ्चसर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यकेसा
ध्यसाधनभेदेनव्याप्तिभेदादितिवदन्ति।प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यञ्चप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं तेन अयंगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान्
जातेःभूतत्वमूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यादौनातिव्याप्तिः।नचोभयत्वमेकविशिष्टापरत्वेविशिष्टञ्चकेवलादन्यदितितदभावोमनसिसहजतएवप्रतियोगिव्यधि
करणइतिवाच्यम् उभयत्वेहिनविशिष्टत्वादनतिरिक्तंनवातदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यविरहेऽपिघटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेनतद

भावस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात् न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणस्य मूर्त्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यं तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात् नात्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्वा हेतु
रत्वात्। अत्यन्तपदञ्चात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरणस्य अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितापार्श्व लाभाय अन्यथा सर्वस्यैवाभावस्य स्वसमाना
धिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्तद्भेदस्य स्वस्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः सर्व्वेषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्व
निरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वाद्भावसाध्यकाव्याप्तेश्चेति सम्प्रदायविदः। अथ यदा गोत्वं तदा गोरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रलय
स्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् संसर्गाभावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्दस्तदा द्व्यणुकं यदा अदृष्टं तदा जन्यज्ञानं दुःखं वा यदा न स्यादृष्टं तदा तदीयं ज्ञानमि
त्यादावति व्याप्तिः द्व्यणुकत्वादेर्द्व्यणुकादिशून्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् नहि तयोः सामान्याभावत्ववादिमतेऽपि एकविशेष
प्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः संभवद्वृत्तिचेन्न प्रतियोगिमतद्ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वे विरोधात् अ-
न्यथा अत्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसंगात्। इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति देशे कालस्यैव कालेऽपि देशस्या
वच्छेदकत्वात् तच्छून्ये च काले तद्भावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्। न च संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ताभावः संसर्गाभावत्वञ्च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्व
रूपं जन्यताघटकनियमघटितमिति वाच्यम् तद्वद्न्यावृत्तित्वरूपनियमस्य तत्र घटकत्वात् एवं नियमान्तरस्यात्र प्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याहुः। वक्ष्यते च नियमाघटितमे
व संसर्गाभावादिलक्षणम् अनुपदमेव च विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्वप्रवेशप्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च। अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् विशेषगुणवान् मनोऽन्यद्रव्यत्वात् जाति
मान्भावत्वादित्यादौ समवायेन ज्ञानादेः साध्यतायामतिव्याप्तिः साध्यशून्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषणत्वैकार्थसमवायैः साध्यवत्त्वादिति चेन्नैवम् प्रतियोगिताव
च्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं सम्बन्धि वा तद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात् भवति चैवमन्योन्याभावोऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः तद्विशिष्टस्य च हेत्वधिकरण
वृत्तित्वं वाच्यं तेन नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकासंग्रहः तद्वृत्तिभिन्नत्वन्तु नार्थः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसंगात्। अत्र सामानाधिकरण्यवतो न तद्भाववत्त्वं प्रती
तेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगिवैयधिकरण्येत्यादिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वधिकरणे बोध्यं प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावा
न्तार्थनिष्कर्षः। ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किंचिदवच्छिन्नस्य वा अनधिकरणमुक्तम् आद्ये अव्याप्य
वृत्तिसाध्यकाव्याप्तिः एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्व्यक्त्यन्तरानधिकरणत्वात् द्वितीये संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः सा

ध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोगविशेषाभाववत्त्वात् निसत्त्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकतत्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्चस्वाभावाभावात्मकस्यविशिष्टस्यापि
द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरेकात् तृतीयेकपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वादित्यादाव्याप्तिः साध्याभावानांकेपि संयोगानां गुणानामधिकरणस्यात्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेद
कगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वात् मैवम् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात्। अत्रच्चग्राह्यसामा
नाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेनयोहेतुमान् तत्रवर्तमानत्वमभावस्यसाध्यस्यचयादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्चप्रतियोगि
ताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यं तेनधूमसमवायिनिष्ठाभावस्यसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिता या धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्यच्चसमवायावच्छिन्नप्रतियोगितायाअवच्छेदक
त्वेऽपि वन्हित्वस्य नक्षतिः। यद्वासाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनप्रतियोग्यसम्बन्धित्वं हेतुमतोवक्तव्यम्। तथाच सम्बन्धभेदेनप्रतियोगिता न विशेषणीया एवंस्थितेसा
मानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयं नत्वधिकरणत्वं तथाच्च धर्म्मिणोऽपिव्याप्यत्वंव्यापकत्वञ्च निर्व्वहति तथाहि तादात्म्येन सम्बन्धेनधूमवतः सम्बन्धिनिमहान
से वर्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना याप्रतियोगिता तदनवच्छेदकवन्हिमत्त्वावच्छिन्नस्यवन्हिमतस्तादात्म्येन सम्बन्धिनिमहानसे धूमवत
स्तादात्म्येनसम्बन्धित्वं एवं धर्म्मिणो धर्म्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्ये अतएव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते। यथाच यादृशेनसम्बन्धेन हेतो
र्व्याप्यता गृहीता तादृशेनसम्बन्धेनतस्यपक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेनसम्बन्धेनचसाध्यस्यव्यापकत्वमवगतं तादृशेनैवसाध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमितिः तेन न धूमाव
यवे संयोगेन नवा समवायेन पर्व्वते वन्हिधीः तथैवावगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीतव्याप्यताघटकसम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यती
ति कथमन्यथा समवायेन वन्हिविरहिणि महानसे संयोगेन संयोगेन वा वन्हिविरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्तते निवर्त्ततेच संयोगेन वन्हिविरहिणि स्वावयवे
संयोगेनेति नियम उपपद्यते तथाच तादात्म्यसम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्व्यापकनिरूप्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति स एव चान्योन्याभावः। इत्थमेव च
तादात्म्याद्वृक्षशिंशपयोर्व्याप्तिनिश्चय इति सङ्गच्छते अतएव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति तादात्म्येन गोर्व्यापकत्वग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गोः तादात्म्येन
गोर्व्यतिरेकाच्च सास्नादिव्यतिरेकः सिध्यति एवं च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्वव्याप्यत्वं वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे साध्यतावच्छे
दकसम्बन्धेनप्रतियोग्यसम्बन्धित्वाभिधाने वा पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमपि तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात् सिद्धिरपि तस्य तथैव न तु वृत्तिनियामकसं
म्बन्धेन तेनासम्बन्धित्वाद्व्यापकत्वाच्च व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्टात्। नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषणताविशेषेणाव्याप्यवृत्ति किमपि व्या

पकेनस्यात् स्वावच्छेदकसम्बन्धेनप्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि कालेवर्तमानस्याभावस्यप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तेनसम्बन्धेन यत् प्रतियोगिसम्बन्धितदन्य
त्वस्यच कालेऽसंभवात्। नचतादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव वक्तव्यं तथाच वृत्तिगगनाऽ
द्यभावद्वारिकैव तत्सिद्धिः सत्ताद्यधिकरणकर्म्मादौ समवायेन ज्ञानसामान्यस्य संयोगसामान्यस्य चावृत्तेर्नातिप्रसंगः भूतत्वमूर्त्तत्वोभयत्वविशिष्टगुणकर्म्मान्यत्वविशिष्ट
सत्तात्वविशिष्टसत्तादिकन्तु नमनोगुणादिवृत्तिसंयोगसामान्यन्तु न किंचिद्द्रव्यावृत्तीति वाच्यं विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः जा
तिमन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगितायाः जातित्वेनानवच्छेदात् जातिशून्ये च तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः संयोगादिसाध्यकगुणकर्मान्यत्वादौ चातिव्याप्तिः अद्रव्ये हेतुम
तितादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः द्रव्ये च संयोगादेरपि वृत्तेः मैवम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्व हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनु
योगिकत्वसामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वात्। धूमसंयोगे वह्न्यधिकरणायोगोलकानुयोगित्वस्य चैत्रान्यत्वविशिष्टे तद्दण्डसंयोगे एतद्दण्डाधिकरणचैत्रानुयोगिकत्वस्य
गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमवाये च जात्यधिकरणगुणानुयोगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसंगः स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वन्तु निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्नि
ष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत् सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्म्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्म्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम्। समवायसम्बन्धेन मेयसामा
न्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सुलभम्। अतएव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्वगुणाद्यनुयोगित्वोभयसत्त्वेऽपि
द्रव्यं जातेरित्यादौ वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि च नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति। प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषो
नेसम्बन्धत्वेन निविष्टः सामानाधिकरण्येऽपि सम्बन्धः संयोगत्वादिनैव निविशते दर्शितञ्चानियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम्। अभावत्वञ्चेदमिहनास्तीदमिदं न भवतीति प्रतीतिनि
यामकोभावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः अतोनाभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसंगः तदपि वानोपादेयं प्रयोजनविरहात् प्रतियोगित्वाधिकरणत्व तत्वसम्बन्ध
त्वादयोप्यतिरिक्ताएव पदार्था इत्येकदेशिनः॥ ० ॥ ॥इतिशिरोमणिः॥ ॥अथसिद्धांतलक्षणम्॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ वह्नित्वावच्छिन्नस्य सर्वस्यैव धूमादिवन्निष्ठाऽ
भावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नत्वाद्व्याप्तिरित्यन्यथा व्याचष्टे प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्म इति तथाच प्रतियोगितावच्छेदकेऽस्यभावप्रधा
ननिर्देशतयाऽवच्छिन्नपदस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकपरतया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वं लभ्यत इति मूलेनावच्छिन्नपदवैयर्थ्यमिति ध्येयम् यद्यपि
महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धस्य हेतुमन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्नित्वमित्यव्याप्तिस्तादवस्थ्यम् नच तादृशपर्याप्त्यधिकरणत्वं न वह्नित्व

विषयतातत्त्वादिवत् ५

शि॰म॰ ३ स्येत्यदोषः प्रत्येकमुभयपर्याप्तिसम्बन्धेनाऽसतोवच्छेदकत्वस्योभयत्रपर्याप्तिसम्बन्धेनसत्वायोगात् तथापिसाध्यतावच्छेदकतदितरोभयावच्छेद्यभिन्नायाएवप्रतियोगितायाअनवच्छेदकस्यविवक्षितत्वाददोषः नचप्रमेयाश्रयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकेतरस्याप्रसिद्धेरितिवाच्यं तदितरपदेनस्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्यविवक्षितत्वात् साध्यतावच्छेदकभिन्नोयःसाध्यनिष्ठोधर्मस्तदनवच्छेद्यप्रतियोगितातुननिवेश्या तथासतितादृशप्रतियोगिताशून्यसाध्यसामानाधिकरण्यस्यैवव्याप्तित्वसंभवेसाध्यतावच्छेदकस्यतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुसरणवैयर्थ्यापत्तेरितिध्येयम्।अपिचप्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः तथाहिसाध्यतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यवृत्तियद्घटत्वादिकंतदनवच्छेद्यप्रतियोगिताकस्यहेतुसमानाधिकरणाभावस्याप्रसिद्धेरितितुनव्याः ॥ द्रव्यत्वादिरूपेणधूमेवह्निव्याप्यत्वस्यधूमसामान्येवातत्तद्वह्निव्याप्यत्वस्यवारणार्थंविशिष्यलक्ष्यंनिर्दिशति तद्रूपविशिष्टस्येत्यादिनातद्धर्मावच्छिन्नहेतुकतादृशधर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितेजेनकतायाविषयविधयावच्छेदिकाइतितदर्थः तेनव्याप्तिपदेनतादृशसामानाधिकरण्योक्तावपिनोनरुक्तव्याप्तेःसामान्यरूपतालाभापयावदिति ननुदण्डिमान्दण्डिसंयोगादित्यत्राव्याप्तिः चालनीन्यायेनदण्डमात्रस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् नचशुद्धसाध्यतावच्छेदकस्थलेप्रतियोगितानवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्वंनिरवच्छिन्नमिवविशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थलेयेनरूपेणसाध्यतावच्छेदकत्वंतत्तदितरोभयानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वंग्राह्यम् अन्यथापर्वतेमहानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमान्नास्तीत्यादिप्रतीत्याविशिष्टजातेस्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयावह्निमान्धूमादित्यादाविवजातिमत्वान्घटत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात् घटेपटसमवेतत्वविशिष्टजातिमान्नास्तीत्यादिप्रतीत्याविशिष्टजातेस्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तथाचतद्दण्डवान्नास्तीतिप्रतीत्यानत्ताविशिष्टदण्डव्यक्तेरेवावच्छेदकत्वावगाहनातुशुद्धदण्डव्यक्तीनांदण्डत्वतदितरोभयानवच्छिन्नंयद्धेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वंतदभावसत्वान्नाव्याप्तिरितिवाच्यंप्रमेयदण्डवान्नास्तीत्यादौप्रमेयत्वोपलक्षितस्यैवतद्दण्डवान्नास्तीत्यादावपितत्वोपलक्षितदण्डमात्रस्यैवावच्छेदकत्वकल्पनात् केवलस्यावच्छेदकत्वासंभवएवविशिष्टस्यतथात्वस्वीकारात् अन्यथाप्रमेयत्वविशिष्टदण्डादेरपितथात्वापत्तेरतआह दंड्यादाविति हेतुमतिदंडसामान्याभावसत्वात् दंडत्वमपितादृशावच्छेदकमेवेत्यतउक्तं परम्परासम्बद्धमिति तथाचस्वाश्रयवत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनदंडत्ववतोदण्डिनःसाधनवत्यभावविरहान्नाव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नायाएवहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाःप्रविष्टत्वात् अन्यथाविषयितयारूपत्वादिमतोज्ञानस्यसमवायेनाभावस्यहेतुमतिसत्वाद्रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगादितिभावः यदिचशुद्धदंडव्यक्तेरवच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययान्तरसत्वात्तद्दंडीनास्तीतिप्रतीत्याचत्तत्ताविशिष्ट

राम॰ ३

दंडव्यक्तेरेवावच्छेदकत्वंयुक्तं दंडीनास्तीतिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यादंडस्यावच्छेदकत्वसिद्धौ प्रमेयदंडवान्नास्तीत्यादेरर्पितन्मात्रावच्छेदकत्वेनैवसामंजस्येविशिष्टस्यत
त्रावच्छेदकत्वाकल्पनात् तथाचकथमुक्ताव्याप्तिरित्यतउच्यते तदारूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्वान् रूपादित्यादावव्याप्तिः सर्वस्याएवनीलत्वपीतत्वादिरूपायारूपत्वन्यून
वृत्तिजातेः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायानिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वात् रूपेवर्तिनीलोनास्तीत्यादिप्रत्ययादित्याशयेनदंडवानादावित्यादिपदमुपात्तम् तथाचतत्रापिस्व
न्यूनजात्याश्रयत्वसम्बन्धेनरूपत्वमेवसाध्यतावच्छेदकमितिभावः साध्यतावच्छेदकमिति अनुमितिविधेयतावच्छेदकमित्यर्थः तथाचोक्तव्याप्तिज्ञानादंडांशेदंड
त्वप्रकारिकादंडत्ववत्वानित्येवानुमितिः नतुदंडिमानितिदंडप्रकारिकापितस्यव्यापकतावच्छेदकत्वेनाग्रहात् कारणबाधेनतदवच्छिन्नविधेयताकानुमित्यसंभवादि
तिभावः वस्तुतोदंडत्वस्यसाध्यतावच्छेदकत्वेदंडिमानित्यनुमितिर्नस्यात् दंडानांव्यापकतानवच्छेदकत्वादित्यस्वरसादेवदंडत्वादिकमित्यत्रादिपदमुपात्तम् तेनत
त्तद्दंडव्यक्तीनामेवस्ववृत्तिदंडत्वावच्छिन्नवत्तालक्षणपरंपरासम्बन्धेनसाध्य तावच्छेदकत्वलाभात् दंडिमानित्यनुमितेर्नानुपपत्तिलेशोपीतिध्येयम् केचित्तुसाध्य-
साधनभेदेनव्याप्तिग्रहानुमित्योः कार्यकारणभावभेदात् यत्रदंडत्वादिविशिष्टंसाध्यतावच्छेदकंतत्रहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकोयोधर्मस्तद्विशि
ष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपैवव्याप्तिस्तद्विशिष्टावच्छिन्नविधेयकानुमितिप्रयोजिका एवंयत्रपरम्परयादंडत्वादिकमेवानुमितौविधेयतावच्छेदकंतत्रहेतुमन्नि
ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकोयोधर्मः परम्परयातदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपैवव्याप्तिः प्रयोजकेति सामानाधिकरण्यांशेदंडादेः प्रवेशाप्रवेशकृतएव दंडि
मान् दंडत्ववत्वानित्यनुमित्योर्दंडादिविषयत्वनियमइत्याहुः यत्तुदंडत्वधर्मिकनिरुक्तानवच्छेदकत्वज्ञानस्यैवकार्यतावच्छेदकंदंडावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्व
मित्यनुमितौदंडप्रकारकत्वंनानुपपन्नमिति। तत्तुच्छम् परम्परयादंडत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वस्यापितादृशज्ञानकार्यतावच्छेदकतयासर्वत्रदंडिमान्दंडत्वव
त्वानित्युभयाकारानुमित्यापत्तेरुभयधर्मावच्छिन्नस्यैवसामग्र्यासंभवादितिदिक् अपरेतुनोक्तव्याप्तिज्ञानंदंडिमान् दंडिसंयोगादित्याद्यनुमितौहेतुः किंतुवक्ष्यमा-
णान्योन्याभावघटितव्याप्तिज्ञानंअतएवयथायथमित्यादिग्रंथोपिसंगच्छतेइत्याहुः नव्यास्तुदंडिमानित्यादौनसंयोगेनदंड्यादेःप्रकारत्वं किंतुस्ववृत्तिपुरुषत्वावच्छिन्ना
धिकरणत्वसंबन्धेननचैवमनुभवानुपलापापत्तिः दीधितिकृन्मतेपिदंडस्य साध्यतावच्छेदकधर्मविधयासंयोगस्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गविधयावगाहि
तापलापापत्तिरितिप्राहुः यद्रूपविशिष्टेत्यस्यफलमाह इत्थंचेति चोवधारणे इत्यादौ इत्यादिन्यायस्थलीयहेतौ तथाचन्यायः पक्षनिर्देशंविनानास्त्यतइदंपदेनत-
न्निर्देशः एवमग्रेपि यत्तुद्रव्ये धर्मिणितादात्म्येनगुणकर्मणोः साध्यताभ्रमंनिरसितुं इदमितिपक्षनिर्देशस्तन्मन्दं एवमपिइदंत्वविशिष्टद्रव्येगुणकर्मणोःसाध्यता

भ्रमस्यानिरासादिति गुणादावव्रत्तेरिति गुणादावभावादित्यर्थः तथाच हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वं न गुणस्येतिभावः यद्यप्यवश्यंक्लृप्ताभिः पर्वतत्वचत्वारत्वादितत्त
द्धूमविशिष्टतत्तद्धूमत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तिभिरेव धूमवानितिप्रतीत्युपपत्तौ धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणतायां मानाभावात् वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः हेतुतावच्छे
दकीभूतधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः तथापि हेतुतावच्छेदकधर्मैस्वाश्रयाधिकरणीभूतयन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य सामान्यतोधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च
द्वयोर्व्यतिरेकस्तथाविधहेतुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणमेव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणेत्यनेन विवक्षितं वन्हिमान् धूमादित्यादौ च तादृशहेत्वधिकरणं धूमस्याधिकरण
मात्रं द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्यादौ च तादृशं हेत्वधिकरणं द्रव्यमेव न तु गुणादिः विशिष्टसत्तात्वे तन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य सामान्यतोधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोः स
त्वादिति ध्येयम् साधनभेदेन व्याप्तिभेदात् यत्र साधनतावच्छेदकं नाधिकरणतावच्छेदकं तत्र तदाश्रयसमानाधिकरणत्वमेव निवेश्यमित्यपि वदंति ननु सामानाधिकरण्यस्य व्या
प्तित्वे तस्य धूमं प्रतिभिन्नत्वे धूमसामान्ये वन्हिसामान्यस्यैका व्याप्तिरिति व्यवहारोनुपपन्न इत्यत आह॥ सामानाधिकरण्येति तथाच वन्हित्वधूमत्वाद्यनुगमादेव तत्र व्याप्तेरैक्य
व्यवहारो न तु वस्तुगत्यापि व्याप्तेरैक्यमिति भावः नन्वेवं सामान्यलक्षणाः स्वीकारे महानसीयवन्हिसामानाधिकरण्यस्य स्मृतस्य पक्षवृत्तिधूमादावसत्वात् पर्वतीयव
न्हिसामानाधिकरण्यस्य च प्रागननुभवात् कुतः परामर्श इत्याशंकायामेकैव वह्निसाव्याप्तिरिति परामर्शसिद्धांतग्रंथो संगत इत्यत आह वस्तुतस्त्विति रासभादीति तथाच धूम
व्यापकवन्हिसमानाधिकरणरासभवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यादिति भावः न च धूमादिव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमादिमत्तानिश्चयत्वेनैव परामर्शस्य धू
मादिलिंगकानुमितौ हेतुत्वादुक्तव्याप्ते रासभादिसाधारण्येपि न क्षतिरिति वाच्यं पक्षधर्मांशे विषयतयानुमितिजनकतावच्छेदकस्यैव व्याप्तिपदार्थतया धूमत्वादेस्तत्र नि
वेशे तद्घटितस्यैव व्याप्तित्वादिति भावः धूमत्वादिमतीति तथाच तस्येति मूलस्थं तत्पदं लक्ष्ये लक्षणे चोभयत्र एवान्वितमिति भावः ननु साधननिष्ठसामानाधिकरण्यस्य व्या
प्तित्वे एकैव वह्नीति ग्रंथानुपपत्तिस्तदवस्थैव तथा विशिष्टसत्वव्यापकीभूतद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवतः सत्वस्य गुणादौ परामर्शाद्गुणेपि द्रव्यत्वानुमितेः प्रमात्वस्याद
तआह तद्वतीति तादृशसामानाधिकरण्यवतीत्यर्थः तथाच तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टं धूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारिकैव पक्षधर्मताधीरनुमितिहेतुस्तत्र च नीलघटत्व
प्रकारकबुद्धौ घटत्वस्येव स्वरूपत एव धूमत्वस्य भानं न तु धूमत्वत्वेन यतो गौरवमिति भावः आद्येति तथाच नासुपादायैव पर्वतीयवन्हिधूमयोः सन्निकर्षात्तयोः कथं व्याप्ति
ग्रह इति परामर्शीय पूर्वपक्षग्रंथ इति भावः द्वितीयेति तथाच तामभिप्रेत्यैव एकैव वह्निसाव्याप्तिरिति परामर्शीय सिद्धान्तग्रंथ इति भावः यत्रैकमेव साध्याधिकरणं तत्रैव त
द्रूपवान् तद्वसादित्यादावाद्यापि अभिन्नैव यत्र च द्रव्यत्वादौ साध्ये रूपत्वव्याप्यजातिमता हेतुत्वं तत्र हेतुतावच्छेदकीभूतानां नीलत्वादिजातीनां नानात्वेन द्वितीयापि॰

कचिद्विनैवेतिमन्तव्यंकपिसंयोगिन्येतत्पदार्थस्यसाध्यताभ्रमखण्डनार्थमयमितिपक्षनिर्देशः सांप्रदायिकमते संयोगसामान्याभावमात्रस्य द्रव्येऽभावात् कपीतिवृक्ष
मात्रेकपिसंयोगाभावादेतदिति नचाभावेहेतुसामानाधिकरण्यस्यैवहेत्वधिकरणेनिरवच्छिन्नवृत्तित्वरूपस्यनिवेशादुक्ताव्याप्तिर्दुरासंभवात् प्रतियोगिव्यधिकर
णत्वनिवेशोमूलकृतामनुचितइतिवाच्यम् अग्रेसमाधास्यमानत्वादितिभावः तद्समानाधिकरणांतं ननुशाखामूलादिसर्वावयवावच्छेदेनसर्वत्रद्रव्येगगनादि
संयोगस्यसत्वात्कुतस्तत् सामान्याभावस्यद्रव्येसंभवइत्यतआह संयोगस्येति वृक्षत्वेतिशाखाद्यवच्छेदेनतत्तत्संयोगसत्वेपिवृक्षत्वावच्छेदेनकस्यचिदपिसंयोगव्य:
तेरसत्वात्तदवच्छेदेनैवसंयोगसामान्याभावसंभवोऽवच्छेदकभेदेनैकत्रभावाभावयोः समावेशादितिभावः ननुवृक्षेसंयोगसामान्याभावस्यकुतोनाध्यक्षमित्यतआह
तत्रचेति तत्रसंयोगसामान्याभावेसत्वादित्यस्यप्रतियोगितासम्बन्धेनेत्यादि तथाचसंयोगसामान्याभावस्यायोग्यप्रतियोगिकत्वान्नाध्यक्षमिति ननुप्रतियोगिता
वच्छेदकविशिष्टयत्किंचित्प्रतियोगिनोयोग्यत्वं अत्यन्ताभावग्रहेतंत्रं नतुयोग्यमात्रप्रतियोगिकत्वं अन्यथागुणेपिसंयोगसामान्याभावस्यतादृशप्रत्यक्षंनस्या
दित्यातआह परितइति परितः सर्वावयवावच्छेदेनप्रतियोगिग्रहात्मकदोषाहत्यर्थः नचैवमपिप्रतियोगिग्रहोत्पत्तिदशायांप्रत्यक्षंदुर्वारं प्रतियोग्युपलंभकसामग्र्याअपि
दोषत्वमुपगमात् प्रतियोगिनउपलब्धिर्यदिइतिव्युत्पत्त्यातस्याएवप्रस्तुतत्वादितिभावः प्रतियोग्युपलब्धिदोषाभावस्यसंयोगसामान्याभावप्रत्यक्षेकार्यसहभावेनहेतु
त्वोपगमान्नोक्तदोषइत्यपिवदंति नचेतिमानमितिपरेणान्वयः योयदीयेति योयज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नयत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक
यावद्भाववान् सतज्जात्यवच्छिन्नतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानित्यर्थः तेननस्वरूपासिद्धिर्नवासिद्धसाधनंजात्युपादानात् गुरुधर्मस्यप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वेपितदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यापिनव्यभिचारः नचसत्वगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायस्वरूपासिद्धेर्वारकस्योभयावृत्तिपदस्यैववैयर्थ्यम् व्यभिचारवा
रकस्यैवासिद्धिवारकस्यापिविशेषणसार्थकतायाः पक्षधरमिश्रादिसंमतत्वात् अतएवनित्यत्वसाध्यकानुमानेसामान्यवत्वेसतिविशेषगुणान्तरासमानाधिकरणै
कमात्रवृत्तिगुणत्वहेतौशब्देतरार्थकस्यान्तरपदस्यशब्दमण्यालोकेसार्थकत्वंतैः समर्थितम् यद्वायद्यदीयानांयद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानांयावतांविशेषाभाव
वान्प्रत्येकावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्भाववान्यः सतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानित्यर्थः तथाचसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीनांप्रत्येका
वच्छिन्नाभावकूटवत्वस्यपक्षेसत्वान्नासिद्धिर्नवाव्यर्थविशेषणत्वमितिध्येयम् योयद्धर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नयावद्भाववान् सतद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्य
र्थस्तत्संयोगत्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यघटादिवृत्तिसंयोगत्वादिवृक्षान्यासमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्ययावदंतर्गतस्यवृक्षादौपक्षेस्वरूपासिद्धि

त्वादनुपादेयः संयोगयावद्विशेषाभावादिति नचसर्वावयवावच्छेदेन वृक्षेगगनादेरेकएवसंयोगोलाघवादितितस्यैवाभावविरहात्संयोगयावद्विशेषाभाववत्त्वंपक्षे
स्वरूपासिद्धिमितिवाच्यम् अतिप्रसंगभंगापशाखादितत्तदवयवावच्छिन्नवृत्तिकसंयोगंप्रतितत्तदवयववृत्त्वेनहेतुत्वस्यावश्यकतयावृक्षेव्याप्यवृत्तिगगनसंयोग
स्यासंभवादितिभावः प्राचांमतेयत्नदर्शयोरननुगमादाह एकावच्छेदेनेति इदमुपाधेःसाधनाव्यापकत्वरक्षायै नचैवंतत्तत्संयोगाभावस्यगुणेव्याप्यवृत्तित्वादेकावच्छि
न्नत्वेनसाध्यव्यापकत्वंदुर्घटंव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वानंगीकारादितिवाच्यम् एकावच्छेदेनेत्यनेननिरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टस्यविवक्षितत्वात् नचतथापिकपिसं
योगसामान्याभाववति वृक्षेनिरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टस्यतदीययावद्विशेषाभावस्यासत्त्वादुपाधेःसाध्याव्यापकत्वमितिवाच्यं जात्यवच्छिन्नाभावस्यैवोक्त
व्याप्तौसाध्यविधयाप्रवेशात् कपिसंयोगाभावस्यचातथात्वेनतत्प्रतितदीययावद्विशेषाभावस्यौक्तरूपेणाव्यापकत्वेपिक्षत्यभावात् नचाभिघातादिसामान्याभाव
स्यवृक्षेसत्त्वात् तत्रचनिरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टस्ययावद्विशेषाभावस्यासत्त्वादेवमुपाधेःसाध्याव्यापकत्वमितिवाच्यं गुणविभाजकजातेरेवहेतुसाध्ययोःप्र
वेशात् केचित्तु एकावच्छेदेनेत्यस्यावच्छेदकतासम्बन्धेनतदभावाधिकरणीभूतदेशस्यावच्छेद्यतासम्बन्धेनाभाववत्त्वेनेत्यर्थः तथाचतद्विशिष्टयावद्विशेषाभा
ववत्त्वमुपाधिरित्याहुस्तच्चिंत्यम् यत्वकावच्छेदेनेत्यस्यपरस्परानवच्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टस्यर्थमाहुस्तन्न व्याप्यवृत्तिरूपादीनांविशेषाभावस्याव
च्छेदकाप्रसिद्ध्यातदनवच्छेदकस्याप्यसंभवेनतत्रैवसाध्याव्यापकत्वतादवस्थ्यादितिदिक् यत्तद्भ्यांविनाकृतमनुगतानुमानमाशंक्यनिषेधयति एतेनेति वृक्षस्य
माणदोषेणेत्यर्थः व्यर्थेतिसंयोगसामान्याभावस्यत्वन्मतेकेवलान्वयितयातत्साध्यतायामभाववत्त्वादित्यस्यैवसम्यक्त्वादितिभावः अथास्त्वभाववत्त्वादितितर्हि
हेतुरुत्तरआह। अप्रयोजकत्वादिति ननुनिरुपाधिकत्वमेवप्रयोजकमत आह। निर्गुणत्वादेरिति आदिनाद्रव्यभिन्नत्वादेरुपग्रहः। अत्रयद्यपिनिर्गुणत्वोपाधेःस्वा
भावेनसाध्याभावोन्नायकतयानदोषत्वंसंयोगस्यैवसाध्याभावतयावृक्षादौतस्येष्टत्वात् नापिव्यभिचारोन्नायकतयाततएवतथापिस्वव्याप्यत्वेनसाध्यस्यपक्षाव
त्तित्वोन्नायकतयादूषकत्वंबोध्यम् संयोगसामान्याभावोनवृक्षवृत्तिःनिर्गुणत्वव्याप्यत्वादित्यनुमानेनापिवृक्षःसंयोगसामान्याभाववा नि त्यनुमितेःप्रतिरोधादिति
ध्येयम् ननुयोयद्धर्मस्यानवच्छेदकःसतदभावस्यावच्छेदकइतिव्याप्त्यैववृक्षत्वादेःसंयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वंसेत्स्यती त्याशंक्यनिराचष्टेनचेतिगुणा
दीति तथाचव्यभिचारान्नोक्तव्याप्तिरितिभावः ननुवृक्षत्वंसंयोगसामान्याभावावच्छेदकंसंयोगसामान्यानवच्छेदकत्वादितिविशिष्यैवव्याप्तिर्वाच्याप्रमेयत्वस
त्वादेःपक्षसमत्वादतःस्वरूपासिद्धिमाह। यथाचेति प्रतिदंडमितिभिन्नत्वेपीतिपरेणान्वयः नन्वव्यवहितपूर्ववर्त्तितायाअवच्छेदकंनदण्डत्वमतिप्रसंगात् किंत

व्यवहितपूर्ववर्त्तिजातीयतायाः साचाभिन्नाअतःसंयोगस्थलएवानुरूपंदृष्टांतमाह वन्हीतितत्सामान्यस्येति घटपूर्ववर्त्तित्वसामान्यस्यवन्हिसामानाधिकरण्यसामा
न्यस्यचेत्यर्थः केचित्तुकथितव्याप्तावप्रयोजकत्वमन्यथातदभावानवच्छेदकत्वहेतुनानवच्छेदकत्वमेवकुतोनवृक्षत्वादेःसाध्यतेवृक्षत्वाद्यवच्छेदेनतत्संयोगव्य
त्तीनामसत्वेपिसंयोगसामान्यस्यसंभवादित्यभिप्रायकोयंग्रंथइत्याहुः गुण स्येतिसामान्याभावइतिपरेणान्वयः नन्वाद्यक्षणेगुणोनास्तीतिप्रत्यक्षमेसंभविसन्नि
कर्षाद्यभावात् प्रथमक्षणेघटेगुणोनास्तीत्यादिव्यवहारादिकंचसंदिग्धप्रामाण्यकमतः स्थलान्तरमाह। प्रलयावच्छेदेनेति तदानींजन्यभावसत्वेप्रलयएवव्याहन्ये
ततिभावः ननुमहाप्रलयेमानाभावात्तदवच्छेदेनेत्ययुक्तमतआह तथेति ननूक्तप्रतीतिः पर्वतवृत्तिज्वलनावच्छेदकत्वोभावशिखरेशिखरावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वा दह॥
भावंवाहुताशनेवगाहते नतुपर्वतएवहुताशनाभावमितियदिब्रूयात्तदाप्याह वृत्तेरिति वृत्तेःसंबन्धस्यवृत्तिमतःसम्बन्धवतः तथाचयोयदवच्छेदेनयदीयतत्सं
बधाभाववान्सतदव च्छेदेनतत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभाववानितिव्याप्त्यापिशिखरावच्छेदेनसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवन्ह्यभावसिद्धिरितिभावः ननूक्तव्याप्तावप्र
योजकत्वं अन्यथातुल्यन्यायेनयोय टीयपत्संबन्धवान्सतत्सबन्धेनतद्वानितिव्याप्त्यापिकुंडादिसंयोगिनोवदरादेःसंयोगेनकुंडादिमत्तापत्तेरित्यरुचावाह। एव
मितिभेदोविशेषः घटवत्यपिकालेइदानींतंतौनघटइतिप्रतीत्यातत्त्ववच्छेदेनैवतत्कालेघटाभावः तथाघटवत्यपिकपालेघटनाशदशायामिदानीमिहकपालेनघटइत्यनु
भवात्तत्कालावच्छेदेनघटसामान्याभावः सिद्ध्यति नचेदानीं तंतुषुनघटइत्यादिप्रतीतेरेतत्कालावच्छेदेनतंतुष्वेवघटाभावोविषयोनतंतुत्ववच्छेदेनेतत्कालेतथेति
वाच्यं तंतुषुघटाभावस्याव्याप्यवृत्तितापेतत्कालस्यतदवच्छेदकत्वावगाहनेउक्तप्रतीतेर्भ्रमत्वापातात् नचतथाप्येतत्कालवृत्तिघटस्याभावएवतंतुषुभासतांतत्रे
तिवाच्यम् कालस्यप्रतियोगिकुक्षावग्रहेपिनादृशप्रतीतेस्तत्त्ववच्छेदेनसमयेघटाभावावगाहित्वस्यानुभविकत्वादितिभावः तथाचेति गुणवत्संयोगवद्द्रव्यत्वा
द्वन्हिमान्धूमात् समयोघटवानेतत्कालत्वात् कपालेघटवद्घटध्वंसादित्यादावव्याप्तिवारणायेत्यर्थः तदिति असमानाधिकरणंतदलमित्यर्थः नोपादेयमिति येन
सम्बन्धेनयेनरूपेणचयद्व्याप्यवृत्तितेनसंबधेनतेनरूपेणचतत्साध्यतायांनोपादेयमित्यर्थः तेनसंयोगत्वेनाव्याप्यवृत्तेरपिसंयोगस्यसमवेतत्वेनरूपेणसाध्यता
यांकालिकतयाऽव्याप्यवृत्तेरपिद्रव्यत्वस्यसमवायेनसाध्यतायांचनप्रतियोगिव्यधिकरणपदमिति परंतुसमवायेनव्याप्यवृत्तेरपिद्रव्यत्वसत्वादेः कालिकेनसाध्य
तायात् पादेयमेव अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेसंयोगाभाववान्गुणत्वादित्यादौक्वचिदेवनदेयम् व्याप्यवृत्तिसाध्यकेतुप्रयोजनविरहात्सर्वत्रैवनदेयमित्यावेदयितुंस
र्वथैवेत्युक्तं साध्यसाधनभेदेनेतिसाध्यताघटकसम्बन्धादेरप्युपलक्षणंयद्यपिव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेतदप्रवेशेसत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिःसाधनवतिस्पं

जा॰ सि॰ दादौसमवायेनसत्ताभावस्यापिकालिकादिसम्बन्धेनवृत्तेः नचाभावेहेत्वधिकरणवृत्तित्वस्यविशेषणतयाविवक्षणान्नोक्तदोषः तथासत्यपिद्रव्यत्वशून्यंसत्त्वा ८०
६ दित्यादावतिव्याप्तेः द्रव्यत्वरूपसाध्याभावस्यविशेषणतयावृत्तित्वविरहात् द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापिद्रव्यत्वानतिरिक्तत्वात् नचाभावप्र
तीतेः प्रमात्वरक्षार्थमभावाभावस्यातिरिक्ततयोक्तातिव्याप्तिवारणमितिवाच्यं अभावत्वंचेत्स्यग्रिमग्रंथेनभावाभावसाधारणस्याभावत्वस्यनिर्वचनविरोधापत्तेः घट
त्वाद्यभावस्यकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावेस्वरूपसम्बन्धेनसाध्येगगनत्वादिहेतावव्याप्तेस्तथाप्यनुद्धाराच्च विशेषणतयागगननिष्ठस्यघटत्वाभावस्यैवतादृश
घटत्वाभावाभावाभावत्वकल्पनात्तावतैवाभावप्रतीतेः प्रमात्वसंभवात् अतएवसाध्यताघटकसंबंधेनसाध्यवत्त्वबुद्धेर्विषयविधयाप्रतिबन्धकतावच्छेदकोयः संबं
धस्तेनसंबंधेनहेतुसामानाधिकरण्यमभावस्यग्राह्यमित्युक्तावपिननिस्तारः तथाविधसम्बन्धेनहेतुसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्याप्रागुक्तगगनत्वादिहेतौद्रव्यत्वाभाव व
ज्जातित्वादित्यादौचाव्याप्तेः तथापिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनप्रतियोगिमत्ताबुद्धेर्विषयतयाप्रतिबंधकतावच्छेदकोयः संबन्धस्तेनसम्बन्धेनहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभा
वस्यविवक्षितमित्यदोषः तथाचद्रव्यत्वाभाववत् जातित्वादित्यादौविशेषणताविशेषेणजातित्वाभावबुद्धेर्विषयविधयाप्रतिबंधकतावच्छेदकोयः स्वरूपसंबन्धस्तेनजातित्व
स्वरूपाभावस्याप्रसिद्धेरितिभावः वस्तुतोव्याप्यवृत्तित्वमत्रसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनयत्स्वाधिकरणतद्वृत्त्यभावस्यतादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावरूपंग्रंथकृतो
भिप्रेतंतादृशसाध्यकत्वंचसमवायादिनात्मत्वादेः साध्यतायांज्ञानवत्त्वादिकंसमवायेनात्मत्ववतिसमवायावच्छिन्नात्मत्वाभावस्यकेनापिसंबन्धेनावृत्तेः तथाचतादृशसा
ध्यकएवनोपादेयम् सत्तावान्जातेरित्यादौपुनरुपादेयमेवसत्त्ववतिस्पंदादौसमवायावच्छिन्नसत्त्वाद्यभावस्यापिकालिकादिसंबंधेनवर्तमानतयासत्तादेर्निरुक्तव्याप्यवृ
त्तित्वाभावाद्व्याप्यवृत्तिताघटकस्यस्वाधिकरणवृत्तित्वस्यसम्बंधसामान्येनप्रतिष्ठत्वात् एतल्लाभार्थमेवसर्वथैवव्याप्यवृत्तेरित्युक्तंतस्यसम्बन्धविशेषानियंत्रितत्वात् व्य
भिचारादिस्थलसम्बन्धोनवृत्तिनियामकस्तेनात्मत्वादेरपिनव्याप्यवृत्तिताहानिरितिध्येयम् सर्वथैवव्याप्यवृत्तिसाध्यकेप्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तिविशिष्टहेतुम
त्तानिश्चयोन्तरानुमितौनोपादेयम् प्रतियोग्यसमानाधिकरणांशोजनकतावच्छेदकेनोपादेयः। साध्यसाधनभेदेनकार्यकारणभेदेनव्याप्तेः कारणतावच्छेदकघटकव्याप्तेर्भे
दात् भिन्नत्वादित्यपिवदंति एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रतियोगिव्यक्तीनांभेदेप्यैक्यमितिनव्यमतेवन्हिमान्धूमादित्यादौवन्ह्यादिसामान्याभावमादायाव्याप्त्यसंभवा
दतिव्याप्तिवारणमेवप्रयोजनमाह तेनेति नचविशिष्टसत्त्वस्यव्याप्यवृत्तितयातत्साध्यकेप्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादिदमयुक्तमितिवाच्यंजातौविशिष्टसत्त्वव्यभिचार राम॰
ज्ञानदशायामपिविशिष्टसत्त्वधर्मिकजातिमन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानाद्विशिष्टसत्त्वसाध्यकानुमितिप्रसंगस्यैवप्रकृतेऽतिप्रसङ्गपदार्थत्वात् विशिष्टसत्त्व ६

स्याप्युक्तरीत्याव्याप्यवृत्तित्वविरहाच्चविशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते तत्रातिव्याप्त्यसंभवादाह भूतत्वेति प्रांचस्त्वविशिष्टसत्वस्यव्याप्यवृत्तितयातत्साध्यकेप्रतियोगिवैयधिक
रण्याप्रवेशात् भूतत्वेत्यादिसाध्यान्तरम्। तत्रभूतत्वंचात्मान्यत्वेसतिविशेषगुणवत्वम् मूर्तत्वमवच्छिन्नपरिमाणवत्वंतदुभयंचाव्याप्यवृत्त्येवघटादावुत्पत्तिकालावच्छेदे
नतदुभयस्याभावसत्वादित्याहुः सार्वभौममतमाशंकते नचेतिवाच्यमित्यन्वयः तदभावः भूतत्वमूर्त्तत्वोभयाभावः सहजइति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रवेशेपी त
त्यर्थः। ननूभयत्वस्यविशिष्टत्वातिरिक्तत्वेपिसहजतःप्रतियोगिव्यधिकरणस्यविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकमेवोभयत्वमतोनातिव्याप्तिः विशिष्टत्वावच्छि
न्नाभावस्योभयाभावानतिरेकादत आह। नवेति। तदवच्छिन्नाभावः उभयत्वावच्छिन्नाभावः तदवच्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावात् लिंगव्यत्ययेन नातिरिक्तइ
त्यनुषज्यते तथाचातिरिक्तएवेतिभावः नचान्यत्रोभयाभावस्यविशिष्टाभावातिरिक्तत्वेपिप्रकृतेभूतत्वविशिष्टमूर्त्तत्वाभावस्यैवतदुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे
समनियताभावयोर्लाघवेनैकत्वादितिवाच्यंतावतापिहेतुमतोयादृशप्रतियोगिता श्रयानधिकरणत्वंतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यभूतत्वमूर्त्तत्वोभयत्वेऽनपा
यादतिव्याप्तितादवस्थ्यादितिभावः उभयत्वस्येतिप्रत्यक्षसिद्धत्वादितिपरेणान्वयः तथाचविरुद्धयोरिवसमानाधिकरणयोरप्युभयत्वमतिरिक्तमेव विरुद्धाविरुद्धस्थली
योभयत्वप्रतीत्योः समाना कारकत्वात् भूतत्वमूर्तत्वयोर्विरुद्धत्वभ्रमदशायामप्युभयत्वप्रत्ययाच्चेतिभावः। नचेतिवाच्यमितिपरेणान्वयः तत्रभूतत्वमूर्त्तत्वोभय
वानित्यत्रव्याप्तिरेवेति तथाचतस्यलक्ष्यतयातद्वारणप्रयासोऽनुचितइतिभावः। तथात्वेपीति उभयत्वाश्रयस्यमूर्तत्वस्यमनसिसत्वेपीत्यर्थः तथाचहेतुतावच्छेदकावच्छि
न्नहेत्वधिकरणावच्छेदेनसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्तास्थलएवव्याप्तिरतोनै तल्लक्ष्यमितिभावः। वृत्तिमतिव्याप्त्यभावस्यव्यभिचारनियतत्वाद्व्यभिचारंग्राहयति
नात्रेति अत्रमूर्तत्वाश्रयेमनसिनतुवह्न्यादिभेदमादायाव्याप्तेः प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदेनैववारणादत्यंतपदंव्यर्थमतआह अत्यंतपदंचेति अत्यंताभावत्वनिरू
पकंयत्प्रतियोगित्वंतदाश्रयवैयधिकरण्यविवक्षायाः फलमाह। अन्यथेति। तद्भेदस्यस्वसमानाधिकरणाभावांतरभेदस्यस्वस्वरूपानतिरिक्ततयेति अनवस्थाभयेने
त्यादिः दुर्लभत्वापत्तेरिति हेतुसमानाधिकरणाभावमात्रस्यैवस्वात्मकभेदप्रतियोगियदभावांतरंतत्समानाधिकरणत्वादितिभावः नचभावस्वरूपाभावस्यैवप्रतियोग्य
सामानाधिकरण्यंस्फलभमितिवाच्यं तस्यापिस्वसमानाधिकरणाभावभिन्नत्वादभावमात्राधिकरणकद्रव्याभावमात्रप्रतियोगिकोविशिष्टाभावाद्यनात्मकोभावोधिकरण
भिन्नोनेष्यतेलाघवात् अग्रेविवक्षणीयस्यसाध्यताघटकसम्बन्धेनप्रतियोग्य सामानाधिकरण्यस्यवह्निमान्धूमादित्यादौघटाभावेसत्वान्नसर्वत्राप्रसिद्धिः किंतुस्वरू
पसम्बन्धेनाभावस्यसाध्यतायामेवेतिसूचयितुमप्रसिद्धिमपहायदुर्लभत्वमुक्तं अत्यंताभाववत्वनिरूपकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षायाः फलमाह सर्वेषामिति

भावभेदस्यातिरिक्ततास्वीकारादाह अभावसाध्यकेति तथाच घटभिन्नं पटत्वादित्यादौ पटत्वसमानाधिकरणनिरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणगोत्वाद्यभावस्य घटभेदभिन्न-
त्वात्तादृशभेदस्य च गोत्वाभावरूपत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव घटभेदत्वमित्याव्याप्तिरिति भावः संप्रदायइत्यस्वरसः तद्बीजं तू क्तविवक्षायांसर्वेषां हेतुसमानाधि-
करणात्यन्ताभावानामत्यन्ताभावत्वनिरूपकेन पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकेन प्रतियोगिना सामानाधिकरण्यादभावसाध्यकाव्याप्तितादवस्थ्यम् यादृशप्रति-
योगितावच्छेदकविशिष्टस्यानधिकरणंहेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रवेशे तु व्यर्थमेवात्यन्तपदमिति ध्येयं गोध्वंसवत्त्वेनेति प्राचीनमते गवात्यन्ताभा-
वस्य गोध्वंसविरोधित्वादित्याशयः नच दैशिकविशेषणतया यन्नो ध्वंसस्याधिकरणं तत्रैव गवात्यन्ताभावस्य विरोधित्वात् कालिकसम्बन्धेन गोध्वंसवत्यपि प्रलये त-
दत्यन्ताभावसत्त्वबाधकाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं। प्राचंमते भूतलादिदेशस्येव कालस्यापि दैशिकविशेषणतया गोध्वंसवत्त्वात् अतएव त्वक्संयुक्तकाले विशेषण-
तयावायुस्पर्शनाशस्य साक्षात्कारः शब्दानित्यतायां मिश्रैरुक्तः यद्यप्येवमपि नातिव्याप्तिसंभवः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगवात्यन्ताभावस्यैव प्रलये कालिकसंबन्धेन वर्त-
मानत्वात् ध्वंसादिमति दैशिकसम्बन्धेनैवात्यन्ताभावस्यानभ्युपगमात् तथापि प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितस्य व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणस्यावश्यं दैशिकविशे-
षणतयाऽभावे हेतुसामानाधिकरण्यघटितत्वात् तस्यैवातिव्याप्तिर्बोध्या नच कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य दैशिकसम्बन्धेन हेतुमन्निष्ठात्यन्ताभावस्याप्रसिद्ध्या
तथापि नातिव्याप्तिरिति वाच्यं सृष्टिकालवृत्तित्वादिविशिष्टगोत्वाभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः मिश्रमतं निरसितुमाह संगगोभावेति। अत्यन्ताभावपदेनेत्यादि।
तथाच प्रलये गोत्वाद्यवच्छिन्नध्वंससत्त्वादेव नातिव्याप्तिरिति भावः नच गोध्वंसस्य गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धीभूतकालिकवि-
शेषणतावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात् कुतस्तमादायातिव्याप्तिव्युदास इति वाच्यं साध्यतावच्छेदकसंबन्धान्यसंबन्धानवच्छिन्नस्यैव हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगित्वस्य लक्षणे प्रवेशनीयत्वात्तस्य च ध्वंसप्रतियोगितासाधारण्यादिति भावः यत्तास्पंदइति स्पंदवति खंडप्रलये संसर्गोत्तरीयद्व्यणुकप्रागभावसत्त्वेन द्व्यणुकत्वावच्छिन्न-
ध्वंसविरहादतिव्याप्तिः "खण्डप्रलये स्पन्दसत्त्वे मानाभावः ब्रह्मणो वर्षशतमायुरित्यागमप्रसिद्धेरेव मानत्वात् नहि क्रियां विना मुहूर्त्तादिघटितस्य वर्षस्य सम्भव इति" ननु
महाप्रलयपूर्वतृतीयक्षणे द्व्यणुकत्वावच्छिन्नध्वंससत्त्वान्नातिव्याप्तिस्तदानीमपि चरमद्व्यणुकनाशानुगुणस्य परमाणुस्पंदस्य सत्त्वात्तत्कालोत्पन्नपरमाणूत्तरसंयो-
गेन प्रलयपूर्वक्षण एव पश्चात्तस्य विनाश्यत्वात् तादृशपरमाणूत्तरसंयोगस्य कार्यद्रव्येण त्र्यणुकेन सहैवस्वीकारात् नित्यत्व आश्रयनाशादेव तन्नाशसंभवादत
आह। यदादृष्टमिति केचित्तु स्वमते द्व्यणुकस्याभावात् स्पंदस्य खंडप्रलये वृत्तौ बलवत्तरप्रमाणाभावाद्यदादृष्टमित्युक्तमित्याहुः तच्चिन्त्यं नित्यज्ञानमादायसद्धेतु-

वारणायजन्यमिति नित्यसुखाभिव्यक्तेर्मोक्षत्वमनेसद्धेतुत्वमाशंक्यसाध्यांतरमाह। दुःखंवेति ननुकार्यमात्रंप्रत्यदृष्टस्यहेतुत्वात् प्रलयप्रागक्षणेपितस्यसत्वं तथाचतदानी
मेवदुःखत्वावच्छिन्नध्वंसत्वान्नातिव्याप्तिः दुःखादेःस्वसाक्षात्कारनाश्यतयातदानीमसंभवात् उत्तरक्षणेसाक्षात्कारासंभवादविदितेप्रमाणाभावाच्चकिंचयावद्ब्रह्मांडानांयुगप
त्प्रलयानभ्युपगमेब्रह्मांडांतरवर्तिदुःखमादायसद्धेतुरेवायमतआह। यदातस्येति। अत्रचतदीयसुखदुःखादिसमयेतदीयज्ञानविरहाद्व्यभिचारःस्फुटएवद्व्यणुकत्वादेरिति खंडप्रलये
केषांचिद्ध्वंसस्यकेषांचित्प्रागभावस्यसत्वात्तस्यचप्रतियोगितातिरिक्तवृत्तित्वेनानवच्छेदकत्वादितिभावः ननुद्व्यणुकत्वावच्छिन्नानधिकरणकालवृत्तित्वविशिष्टस्यैवतध्वंसस्य
प्रतियोगितावच्छेदकमेवद्व्यणुकत्वं अवच्छेदकत्वेचान्यूनवृत्तित्वमेवेत्यतआह। नहीति। ध्वंसादिप्रतियोगितायांगोत्वादिधर्मावच्छिन्नत्वेमानाभावः गौर्नष्टेत्यादिप्रतीतेर्गोप्रतियोगिक
ध्वंसावगाहितयैवोपपत्तेःबाधनिश्चयादिप्रतिबंधकत्वाद्यनुरोधेनैवभेदात्यंताभावयोर्गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोपगमात् नचैवंतद्गोत्वावच्छिन्नवत्ताबुद्धिंप्रतितद्गोत्वावच्छिन्नाभाववत्ता
निश्चयत्वेनविरोधितयातद्गवात्यंताभावस्येवतद्गोध्वंसस्यापितद्गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमावश्यकमितिवाच्यं एकसंबन्धेनतद्गवात्यन्ताभावग्रहेपिसम्बन्धान्तरेणतद्गोत्वा
वच्छिन्नवत्ताबुद्ध्युत्पादात्सम्बन्धाविशेषमंतर्भाव्यैवात्यंताभावग्रह स्यप्रतिबंधकतयाध्वंसवत्ताग्रहसाधारण्याभावात् ध्वंसत्वस्याभावत्वाघटितत्वेनतदवगाहिबुद्धेरत्यन्ताभा
वसाधारण्यायोगाच्चेत्याशयेनाह मतेपीति ननुप्रतियोगिमतद्वेत्यसिद्धं तत्रात्यन्ताभावानुपगमादतआह अन्यथेति अत्यन्ताभावस्येति गोत्वादिनागवात्यन्ताभावस्येत्यर्थः।
तिनगगनाद्यभावस्यगोविशिष्टगोत्वाद्यभावस्यवाप्रलयवृत्तित्वेपिनक्षतिः कालमात्रेति अत्रगवात्यन्ताभावस्यदैशिकविशेषणतयाकालमात्रावृत्तित्वप्राच्यैरिष्यतएवसदा
तनत्वव्यवहारस्यकालिकविशेषणतयैवसंभवादितिभावनीयम्। ननुप्रतियोगिविशिष्टेपिकालेतदत्यन्ताभावसत्वेगवाद्यधिकरणावच्छेदेनेदानींगौर्नास्तीत्यपिप्रतीतिः
कुथंनस्यादतआह इयंस्त्विति एकस्यप्रतियोगिमतःकालस्यदेशभेदःप्रतियोग्यनधारदेशः तथात्वं अत्यन्ताभाववत्त्वं अपरस्येति ध्वंसादिमतःकालस्येत्यर्थः स्वरूपाव
च्छिन्नमितिनिरवच्छिन्नमित्यर्थः तथात्वमितिपूर्वेणान्वयः नन्विदानीमश्वेनगोत्वमित्यादिप्रतीतेः कालवृत्तितयाश्ववृत्तितयाचगोत्वाभावावगाहितयैवोपपत्तौदेशस्यका
लवृत्तितावच्छेदकत्वेमानाभावइत्यतआह देशइति इवार्थःसादृश्यं तच्चानुभूयमानत्वेनतथाचानुभवएवदेशस्यकालवृत्तितावच्छेदकत्वेमानं अन्यथागृहेनेदानीं
गौरित्यादिप्रत्ययवलात्गृहादिदेशस्यगवात्यंताभाववत्तायामपिकालोनवच्छेदकःस्यात् तत्रगवाभावेगृहवृत्तित्वैतत्कालवृत्तित्वोभयावगाहितायाःसुवचत्वादितिभावः।
नन्वेवमपिप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणस्यगोमान्गोत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्गवाद्यभावस्यसृष्टिकालेप्रतियोगिसमानाधिकरणतयाल
क्षणाघटकत्वादाह। तच्छून्येति गवादिशून्येचेत्यर्थः। तथाचयत्किंचिद्वृत्त्वाधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिवैयधिकरण्यंयदग्रेवाच्यंतस्यगवाद्यभावेपिसत्वान्नतत्रातिव्याप्ति

जा॰सि॰ रितिभावः नचेतिवाच्यमित्यन्वयः संसर्गाभावविशेषइति सदातनसंसर्गाभावइत्यर्थः संसर्गेति स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गेणयत्प्रतियोग्यारोपस्तज्जन्यप्रतीतिविष ल॰
८ योऽभावस्तत्त्वमित्यर्थः संसर्गस्तुतादात्म्यभिन्नोग्राह्यस्तेनभेदव्युदासः ध्वंसप्रागभावयोरप्युत्तरकालपूर्वकालावेवप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धावितिताभ्यामेवसंबंधा
भ्यांप्रतियोग्यारोपः प्रागभावध्वंसयोः प्रत्यक्षहेतुरतस्तयोर्नाव्याप्तिरितिप्राचामाशयः घटितमिति तथाचचक्रकादिप्रसंगइतिभावः तत्रजन्यत्वेनियमांतरस्यसाध्य-
संबन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वादिस्वरूपस्येत्यर्थइतिकेचित्। नन्वभावबुद्धौप्रतियोग्यारोपस्यहेतुतास्वीकारेमानाभावादुक्तसंसर्गाभावत्वघटितव्याप्तिलक्षणस्यासंभवः
कथंचिद्भावलौकिकप्रत्यक्षप्रत्यारोपस्यहेतुतास्वीकारेप्यतीन्द्रियसाध्यकेव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तत्रहेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्यातीन्द्रियतयानिरुक्तसंसर्गा-
भावत्वविरहादतआह वक्ष्यतेचेति। भेदभिन्नाभावत्वंसंसर्गाभावत्वंसदातनत्वविशिष्टंन्वतदेवात्यंताभावत्वंभेदत्वंसंसर्गविधयातादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावत्वमनुयोगिताविशेषोवेत्याशयः यत्तुभेदत्वादिवत्संसर्गाभावत्वमप्यखण्डोपाधिरिति तत्तुच्छंभेदत्वादिवदखण्डस्यसंसर्गाभावत्वस्यानुभवेनाविषयीकरणात्।
तांत्रिकव्यवहारस्यभेदभिन्नाभावत्वादिनाप्युपपत्तेः वस्तुगतमनुरुध्याह अनुपदमितिविवेचइष्यतइति तदपिवानोपादेयमित्यादिग्रंथेनेतिशेषः साध्यतावच्छेदक
सम्बन्धेनप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितलक्षणमभिप्रेत्याह प्रयोजनविरहइतिधूमसमानाधिकरणस्यवन्ह्यादिभेदस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादेवतामादायाव्याप्ति
विरहादितिभावः व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणस्यसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताघटितत्वात् तदभिप्रेत्याह अव्याप्तिश्चेति तादात्म्येनगवादेःसा-
ध्यतायांतत्संबंधावच्छिन्नात्यंताभावाप्रसिद्ध्याप्तास्त्वावत्त्वादव्याप्तिरित्यर्थः इदमप्यभाववृत्तिरभावोनाधिकरणस्वरूपोनवाधर्मात्यंन्ताभावएवधर्मिणोभेदइतिमते
नान्यथापटात्यंताभावस्वरूपस्यघटात्यंताभावभेदस्यतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वात्पट त्यंन्ताभावस्यपटभेदस्वरूपस्यवापटनिष्ठप्रतियोगितायास्तादात्म्यसम्बं-
धावच्छिन्नत्वादव्याप्तिविरहादितिध्येयम् ननुविषयतायावृत्त्यनियामकत्वमतेज्ञानाभावस्यगगनादौसहजएवप्रतियोगिव्यधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिरतआह। विशे-
षगुणइति अत्रव्यभिचारनिरूपकः कालोदिक् तत्रकालेकालिकसम्बन्धेनदिशिदैशिकसम्बन्धेनविशेषगुणस्यसत्त्वात्तदभावोनप्रतियोगिव्यधिकरणइतिभावस्त्यतिव्या-
प्तिः विशेषपदंव्यभिचारत्वरक्षायैद्रव्यत्वादिकेकौसम्बन्धसामान्येनविशेषगुणस्यमनस्यसत्त्वान्नातिव्याप्तिसंभवः कालोपाधित्ववदिगुपाधित्वस्यापिमनस्यसत्त्वादव्या-
वर्तकत्वादन्यथामनसःकालोपाधित्वमपिस्यादतउक्तं मनोन्येति यत्तुमूर्तस्यदिगुपाधित्वंमहादिग्वृत्तितायामवच्छेदकत्वंनत्वधिकरणत्वमितिप्राचांमतेसम्बन्धसामान्येने राम
वतस्यविशेषगुणानधिकरणत्वान्मनोन्यपदमिति तन्मंदंएवमप्यवच्छेदकतासम्बन्धेनैवमनसोविशेषगुणवत्तायास्संभवेनमनोन्यपदवैयर्थ्यापत्तेः। ननुस्वमतेदिक्काल ८

योरपीश्वराननतिरिक्तत्वादत्रव्याप्तिरेवेत्यत आह जातीति नचजातेर्व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यकेप्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादेवनातिव्याप्तिरितिवाच्यं समवायेनाव्या
पकत्वग्रहदशायामपिसम्बन्धसामान्येनप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वज्ञानात् समवायेनजात्यनुमित्यापत्तेरेवप्रकृतेऽतिव्याप्तिपदार्थत्वात् जात्यादेर
पिप्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वविरहाच्च अतिव्याप्तिं योजयति साध्यशून्येतिविशेषणतादिकृता कालिकी च एकार्थेति समवायस्यापिस्वात्मकएव स्वरूपसम्बन्ध इति ॥
तत्रापिजात्येकार्थसमवायोस्तीत्याशयः जातिः सतीतिवत्समवायः सन्निति प्रतीतेरविशेषात् भावत्वात्समवेतत्वादित्यपिकेचित् प्रतियोगितेति तथाचज्ञानाभा
वस्यतादृशेनसमवायसंबंधेनघटादौप्रतियोगिव्यधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिः नचतादृशयत्किंचित्संबंधेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावोक्तौवन्हिसामान्याभावस्यापि
धूमवत्पर्वतावच्छेदेनमहानसीयसंयोगेनप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसामान्येन तथात्वोक्तौ चजा
तिमान्जातित्वादित्यादावतिव्याप्तिः समवायेनजात्यभावस्यैवतादात्म्येनजातिमद्भेदत्वात्तस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेनयज्जातिसंबंधितद्वृत्ति
त्वेनप्रतियोगिव्यधिकरणाभावादितिवाच्यं स्वप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसंबंधितद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात् संयोगसा
मान्यावच्छिन्नवन्ह्यभावप्रतियोगितायाम्महानसीयसंयोगत्वादिविशिष्टानवच्छेद्यतया वन्ह्यभावस्य पर्वतादौ महानसीयसंयोगसम्बन्धेनप्रतियोगिसामानाधिक
रण्यविरहेप्यव्याप्त्यभावादितिध्येयम् ननुसमवायावच्छिन्नवह्न्यभावमादाय धूमादावव्याप्तिवारणार्थमग्रेसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनप्रतियोगित्वंनि
वेशनीयं तथाचकपिसंयोगवतस्तादात्म्येनसाध्यतायामव्याप्तिः भेदमात्रस्यैवस्वप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेनप्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेरत आह सम्ब
न्धिवेति। नचतादात्म्येनवस्तुमात्रस्यैवव्याप्यवृत्तित्वात्तादृशसम्बन्धेनसाध्यतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादिदमयुक्तमितिवाच्यं मूलावच्छेदेनकपिसंयोगवद्भेदस्य
वृक्षादौस्वयमंगीकारात्तादात्म्येनकपिसंयोगवतोप्यव्याप्यवृत्तित्वात् नचैवंप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावेत्यग्रिमनिष्कर्षेप्यप्रतीकारः प्रतियोगितावच्छेदकस
म्बन्धेनयेस्वप्रतियोगिसम्बन्धिनस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटविशिष्टहेतुमद्वृत्तित्वस्यैवतत्रवक्तव्यत्वात् वस्तुतस्तुतादात्म्यसम्बन्धेनापिनकस्यचित्प्रागुक्तव्या
प्यवृत्तित्वमतोयथाश्रुतमेवसम्यक् केचित्तुप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां यद्धर्मावच्छिन्नत्वयत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वादिवक्ष्य
माणनिष्कर्षस्यतादात्म्येनसाध्यतायांव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः प्रतियोग्यनधिकरणत्वंपरित्यज्यप्रतियोग्यसम्ब धित्वंचावश्यंतत्रनिवेश्यमित्याशयेनसम्ब-
न्धित्वमुक्तमित्याहुः ननुकपिसंयोगाभावस्यापिगुणादौप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् कपिसंयोगिएतत्त्वादित्यादावव्याप्तिरत आह तद्विशिष्टस्येति प्रतियोगि-

जा·सि सामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्येत्यर्थः तथाच हेतुमति वृक्षादौ संयोगवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टः संयोगाभावोनास्तीतिनाव्याप्तिः विशिष्टनिरूपिताधेयत्वमप्यतिरि २०
९ क्तमित्याशयेनेदं यद्वा तद्विशिष्टस्य हेत्वधिकरणेऽन्वयः तत्रचषष्ठ्यर्थोऽधिकरणत्वं तेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्याधिकरणं यद्धेत्वधिकरणं तद्वृत्ति
त्वमभाववाच्यमित्यर्थः यद्यपिप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं हेतुविशेषणीकृत्यप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशिष्टोयोहेतुस्तदधिकरणवृत्त्यभावस्यप्रतियोगि
तानवच्छेदकत्ववाच्यं तावतैवसंयोग्येतत्वादित्यादौनाव्याप्ति संभावना वृक्षस्यप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नहेत्वधिकरणत्वाभावात् तथापिकर्मणि चसंयो
गाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणइत्यग्रिममूलस्वरसेनहेतुसमानाधिकरणाभावस्यैवविशेषणंप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमतएतावान्प्रयासइत्यवधेयम् ननु
भेदस्याव्याप्यवृत्तितयाप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वोक्तौचप्रागुक्ताव्याप्तिवारण संभवेतद्विशिष्टस्येत्यादिकंविफलमतआह तद्वृत्तीति प्रतियोगिमद्वृत्तिभि
न्नत्वमित्यर्थः अत्रेति अस्वरसादित्यन्वयः तदभाववत्त्वमिति तथाचसंयोगीस त्वादित्यादावतिव्याप्तिरितिभावः ननुसंयोगाभावेगुणेनसंयोगसामानाधिकरण्य
मितिप्रतीतिबलादेवगुणावच्छेदेनसंयोगाभावेप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरतआह। प्रतीतेरिति उक्तप्रतीतेः संयोगाभावनिष्ठस्यसंयोगसमा
नाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावमेवगुणादौसंयोगानधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वमेववासंयोगाभावादाववगाहतइतिभावः वक्ष्यतिमूलकारः तच्चतदपिहेत्वधिकरण
इति तेनकपिसंयोगाभावस्यप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकीभूतगुणाद्यवच्छिन्नत्वेऽपिकपिसंयोगीएतत्त्वादित्यादौनाव्याप्तिः ननुहेत्वधिकरणेप्रतियोगिवैयधिकर
ण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वंप्रतियोगिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकीभूतहेत्वधिकरणवृत्तित्वंतच्चाव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वविरहादप्रसिद्धम् गुरुतरंचेत्यतआह प्रतियोग्य
नधिकरणेति कस्यचिदिति अनधिकरणत्वमितिपरेणान्वयः तद्व्यक्त्यंतरेति प्रतियोगिव्यक्त्यंतरेत्यर्थः स्वमतेसंयोगसामान्याभावस्यकेवलान्वयित्वात् तत्साध्य
कसत्त्वादित्यादेःसद्धेतुरेवेत्यतःसाध्यांतरमाह द्रव्यत्वाभावेति यद्यपिद्रव्यत्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तत्साध्यकेप्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादिदमसंगतम् नचा
त्रकालिकसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वभावः साध्यः सचगुणाद्यवच्छेदेनकालएवाव्याप्यवृत्तिरितिवाच्यं तथासतितस्यकेवलान्वयित्वात्तत्साध्यकसत्त्वादेः सद्धेतुत्वेन
तत्रातिव्याप्तेरुपन्यासस्यानौचित्यात्। तथापिसत्त्वहेतौद्रव्यत्वाभावस्यव्यभिचारधीदशायामपिप्रतियोगिसामान्यानधिकरणसत्त्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेद
कंद्रव्यत्वाभावत्वमित्याकारकव्यापकत्वज्ञानादनुमित्यापत्तिरेवात्रातिव्याप्तिशब्दार्थः वस्तुतोद्रव्यत्वाभावस्यापिनप्रागुक्ताव्याप्यवृत्तित्वमितिध्येयम् प्रथमसाध्ये राम
तिव्याप्तिंग्राहयति साध्याभाववतइति तत्प्रतियोगीतितस्यसंयोगात्मनःसाध्याभावस्ययःप्रतियोगीसंयोगविशेषाभावस्तद्वत्त्वादित्यर्थः द्वितीयेति व्याप्तिप्रयोजय ९

ति नित्यत्वादीति नित्यत्वादिविशिष्टं यद्द्रव्यत्वं तदभावात्मको यः साध्याभावस्य प्रतियोगी तदधिकरणत्वात् साध्याभाववतो द्रव्यस्येति पूर्वेणान्वयः ननु विशिष्टद्रव्यत्वाभा
वो न द्रव्यत्वस्वरूपस्य साध्याभावस्य प्रतियोगी किंतु नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वस्यैवेति द्रव्यत्वं प्रतियोगिव्यधिकरणमेवेत्यत आह स्वाभावेति स्वं नित्यवृत्तित्वविशिष्ट
द्रव्यत्वं न च नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्याभावो नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वं विशिष्टस्यानतिरिक्ततया जन्यद्रव्येपि नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वस्याभावो नास्तीति
प्रतीतिप्रसंगात् किंतु नित्यैकत्वादिकमेवेति नातिव्याप्तिरिति वाच्यं विशिष्टाधिकरणतायाः प्रतीतिनियामकतयैवातिप्रसंगभंगे द्रव्यत्वमपेक्ष्य नित्यानतत्संख्यापरिमा
णादौ तादृशाभावत्वकल्पनायां गौरवात् अभावाभावस्यैव प्रतियोगित्वमिति सिद्धांतप्रवादाच्च नन्वेवमपि निखिलाभावस्यैव स्वाश्रयतत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टं यत्स्वं
तदभावात्मकस्वप्रतियोगिना सह समानाधिकरणत्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः एकव्यक्तिमात्रवृत्तीनां गुणाद्यात्मकाभावानामपि पूर्वक्षणवृ
त्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य यो भावस्तादृशप्रतियोगिना सार्द्धं सामानाधिकरण्यात् न च वक्ष्यमाणखंडशः प्रसिद्ध्या गगनाभाव एव प्रतियोगिव्यधिकरणस्तस्यापि नित्यवृत्तित्ववि
शिष्टे यो गगनाभावस्तदभावात्मकेन स्वप्रतियोगिना समं समानाधिकरणत्वात् गगनाभावस्यैव संयोगादिसम्बन्धेनाभावत्वावच्छिन्नाभावतया खंडशः प्रसिद्ध्यापि त
स्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासंभवाच्च एतेन नित्यत्वादिविशिष्टस्य गगनाद्यभावस्य यो भावस्तदभावत्वं न गगनाभावस्य तस्य केवलान्वयितया जन्येपि नित्यवृत्तित्ववि
शिष्टस्य गगनाभावस्याभावो नास्तीति प्रतीतिप्रसंगात् किंतु नित्यत्वादेरेव तथात्वमित्युक्तावपि न निस्तार इति चेदत्र नव्याः यथाश्रुतस्य प्रागुक्तक्रमेण प्रतियोगिव्यधि
करणाभावस्याप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादौ सर्वत्रासंभवः स्यादतो यत्किंचित्स्वप्रतियोगित्वं यत्संबंधावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
सामान्यानधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव लक्षणे प्रवेशनीयं तथा च सद्धेतुस्थले द्रव्यं द्रव्यत्वा
भाववान् सत्त्वादित्यत्रापि संयोगेन घटाद्यभाव एव प्रतियोगिव्यधिकरणः तदीयं हि घटनिष्ठप्रतियोगित्वं यादृशसंयोगसम्बन्धेनावच्छिन्नं तादृशसंयोगसम्बन्धेन साधन
वतो द्रव्यस्य तदीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वमस्त्येव न चैवमपि तदीयस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्व
स्याप्रसिद्ध्या न संगतिरिति पूर्वक्षणवृत्तित्वादिविशिष्टस्य घटाद्यभावस्याभाव एव तत्प्रसिद्धिरित्याहुः स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिरूपकाभावप्रतियोगिसामा
न्यानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्यं यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्वृत्त्यग्रिमलक्षणाभिप्रायेणेदं संयोगेन घटाभावस्यैव प्र
तियोगिवैयधिकरण्यसौलभ्यादित्यपि वदंति प्राचां मते संयोगसामान्याभावसाध्यकमात्मत्वं विरुद्धमतः कपिसंयोगसामान्याभाव उक्तः वृक्षादावुत्पत्तिकालावच्छे

दिनगुणसामान्याभाववत्त्वाद्द्रव्यत्वादिकं परित्यज्यात्मत्वं हेतुरुक्तः यद्यपि वृक्षादेः स्वसमवेतकपिसंयोगप्रतियोगिनः समवेतसामान्याभावस्य द्रव्यमात्रसमवेताभावस्य चानधिकरणत्वाद्द्रव्यत्वादेरपि हेतुतायामव्याप्तिः सम्भवत्येव तथापि सत्ताद्रव्यत्वयोरेव समवेताभावद्रव्यमात्रसमवेताभावयोरभाववत्त्वं लाघवात्कपिसंयोगाद्यात्मकसमवेतमात्रस्य न तथात्वं गौरवादित्याशयः गुणसामान्याभावस्य संयोगप्रतियोगित्वमाविष्कर्तुं गुणानामित्युक्तं तत्प्रतियोगिनेति कपिसंयोगीयप्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः नच गुणसामान्याभावस्याभावे द्रव्यत्वमेव लाघवान्न गुणो गौरवादतः संयोगप्रतियोगित्वं न गुणसामान्याभावस्येति वाच्यं घटादावुत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्यैव सत्त्वेन द्रव्यत्वस्य तदभावत्वासम्भवादभावाभावस्य प्रतियोगित्वनियमाच्चेति भावः यादृशेति तथाच गुणसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगिताया अवच्छेदकं यद्गुणसामान्याभावत्वं हेतुमतस्तदवच्छिन्नानधिकरणत्वेपि संयोगाभावत्वस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तद्रूपेण साध्यतायामात्मत्वहेतौ नाव्याप्तिः द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं यद्धेतुमतस्तन्निष्ठाभावस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकमेव द्रव्यत्वाभावत्वमतो नातिव्याप्तिरिति भावः नच वह्निमान् सत्त्वादित्यादौ तत्तद्वह्निसंयोगसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगिनः तेन सम्बन्धेनाधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यं यत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामान्याभाववत्त्वं हेतुमतस्तेन सम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् घटत्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यस्यैव तत्तद्वह्निनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य हेतुमति सत्त्वेन तादृशसम्बन्धेन घटाद्यभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसम्भवात् तादृशाभाववत्त्वं च हेतुमतो निरवच्छिन्नविशेषणतयैव वाच्यमतः कपिसंयोगाधिकरणत्वाभावस्य वृक्षवृत्तित्वेपि नाव्याप्तिः अत्र प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव ग्राह्यं तेनायःपिण्डस्य कालिकादिसम्बन्धेन वह्निमत्त्वविशिष्टतृणादिकं संयोगेन तस्याधिकरणत्वेपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वनिवेशे तु प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यत्रावच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव ग्राह्यम्। अन्यथा विषयितासम्बन्धेन रूपत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानादेः पृथिव्यादौ समवायेनाभावस्य सत्त्वाद्रूपावच्छिन्नपृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात् वस्तुतः साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नं यत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तन्निरूपितस्वरूपसम्बन्धेनैव निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभावः। साध्यतावच्छेदकधर्मे वक्तव्यः तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ यत्र वह्नित्वादिनिरूपितसमवायादिसंबंधेन वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वं तत्र तादृशसंबंधावच्छिन्नस्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभाव

प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धावपिनक्षतिरिति ध्येयं अत्र यादृशप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेतादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणीभूतयद्यद्व्यक्तिनिष्ठाधिकरणतावच्छेदक
त्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वस्यचद्वयोर्व्यतिरेकस्तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वमेवयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वमित्यस्यार्थोबोध्यः तेनधूमवदित्यादिप्र
तीतेवश्यक्लृप्ताभिःपर्वतत्वादितत्तद्धर्मविशिष्टतत्तद्धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तिभिरेवोपपत्तौधूमत्वाद्यखण्डधर्मावच्छिन्नाधिकरणतायांमानाभावात् धूमादिसा
मान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकंयद्धूमत्वादिकंतदवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धावपिधूमवान्वह्नेरित्यादौनातिव्याप्तिर्धूमाधिकरणतत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वमादायैवधूम
सामान्याभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यसंभवादितिध्येयं नन्वत्रप्रतियोगित्वंनातिरिक्तः पदार्थः प्रतियोगित्वादिकंतुस्वरूपसम्बन्धविशेषइत्याद्यु
त्तरग्रन्थविरोधात् किंतुस्वरूपसम्बन्धविशेषः सचयदिप्रतियोगिस्वरूपः तदावह्निमान्धूमादित्यादौसर्वत्रासंभवः पटादिस्वरूपस्यैकस्यैवपटाद्यभावप्रतियोगित्व-
स्यपटत्वसमवेतत्वज्ञेयत्वावच्छिन्नतयातादृशावच्छेदकीभूतज्ञेयत्वावच्छिन्नस्यहेतुमतिसत्त्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणाप्रसिद्धेः नचप्रतियोगितावच्छेदकरूप
मेवप्रतियोगित्वमित्यदोषः समवायेनवह्नेःसाध्यत्वेधूमादावतिव्याप्तिप्रसंगात् समवायावच्छिन्नवह्न्यभावस्यवह्नित्वरूपप्रतियोगित्वंसमवायवत्संयोगस्यापित
दवच्छेदकसम्बन्धतयास्तावच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धेनसाधनवतःप्रतियोग्यनधिकरणत्वाभावात् प्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किंचित्संबंधेनप्रतियोग्यनधिकर
णत्वोक्त्यातदुद्धारणेतुसंयोगेनवह्निसाध्यकेधूमादावव्याप्तिःसमवायावच्छिन्नवह्न्यभावस्यैवसमवायेनप्रतियोगिव्यधिकरणस्यवह्नित्वस्वरूपंयत्प्रतियोगित्वंतस्यैवसं
योगेनाप्यवच्छिन्नत्वादितिचेदत्रवदंति प्रतियोगिस्वरूपंतदवच्छेदकस्वरूपंवायत्प्रतियोगित्वंतदपिकस्यचिदभावस्यकेनचिद्धर्मेणसम्बन्धेनवावच्छिन्नंव्यवहारव
लान्नतुसर्वेणसम्बन्धेनधर्मेणवासमवायावच्छिन्नवह्न्यभावप्रतियोगित्वंनसंयोगावच्छिन्नमित्यादिव्यवहारात् तथाचयदभावीययत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनयद्भा
वीययत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नासम्बन्धित्वंहेतुमतस्तदभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताशून्यत्वंसाध्यतावच्छेदकेनिवेश्यमित्य
दोषः तत्प्रतियोगितेत्यपहाययादृशप्रतियोगितेत्यभिधानादेवतादृशार्थलाभात् नचप्रतियोगितावच्छेदकरूपंयदिप्रतियोगित्वंतदायदभावीययादृशप्रतियोगिताव
च्छेदकसंबंधेनतदभावीयतादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नस्यानधिकरणत्वंहेतुमतइत्येवसम्यक्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वप्रवेशोव्यर्थइतिवाच्यंव
न्हिधूमोभयवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः हेतुमन्मात्रस्यैववह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वादित्यस्मद्गुरुचरणाः ग्राह्यसामाना-
धिकरण्यइति परामर्शेविषयसामानाधिकरण्यइत्यर्थः संबन्धविशेषेणैवसाध्यसाधनयोःसामानाधिकरण्यज्ञानादनुमितिस्तत्प्रतिबंधकतयैवविरोधस्यहेत्वाभास

जा॰सि त्वमितिमतेनेदं यदिचयेनकेनापिसंबंधेनसाध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यज्ञानादनुमितिः स्वव्यापकसाध्यसंबंधिनामात्रंवाव्याप्तिः व्यापकत्वदलेसाध्यसाधनयोः
११ संबंधविशेषप्रवेशनादेवातिप्रसंगभंगादितिविभाव्यते तदापरामर्शेनसाधनस्यानुमित्याचसाध्यस्यग्राह्य यत्पक्षतावच्छेदकेनसाकंसामानाधिकरण्यंतत्रप्रविष्टोयादृशःसंबं लं॰
धइत्यर्थोबोध्यः धूमवान्वन्हेरित्यादौमहानसीयसंयोगेनसद्धेतौसंयोगमात्रेणहेतुमत्तामादायाव्याप्तिः एवंद्रव्यत्वसाध्यकेघटानुयोगिकसमवायेनसत्त्वादिहेतौसम
वायमात्रेणतद्वत्तामादायापीत्यतोयत्संबन्धइत्यपहाययादृशसंबंधइत्युक्तंसाध्यस्यचेति ग्राह्यसामानाधिकरण्येप्रविष्टइत्यन्वयः धूमाधिकरणेतत्तत्संयोगेनवन्हे
भावसत्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतोयादृशइत्युक्तंतेनसंबंधेनयोहेतुमानित्यस्यफलमाह। धूमसमवायीति प्रतियोगितायाइति अवच्छेदकत्वेपिवन्हित्वस्य
नक्षतिरित्यन्वयः साध्यस्यचेत्यादेः फलमाह। धूमसंयोगीत्यादि ननुतादात्म्येनगवादेःसाध्यत्वेसास्नादावव्याप्तिस्तत्रसाधनवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितायाः सा
ध्यतावच्छेदकतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नत्वेमानाभावस्यस्वयमेवबाधाधिकारटिप्पण्यामुक्तत्वादेवधनीचैत्रत्वादित्यादौचैत्रत्वनियामकस्वामित्वादिसंबन्धेनधनादेः
साध्यतायामपितादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिप्रसिद्धेरतआह। यद्वेति। यत्तुप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनतद्धेत्वधिकरण्यप्रवेश्यपुनःप्रतियोगितायाःसाध्यता
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षायांगौरवमतोयद्वेत्यादिकल्पइति तत्तुच्छं संबन्धान्तरावच्छिन्नतत्तन्नत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदकूटघटितत्वेनयद्वेत्यादि
कल्पस्यैवगुरुतरत्वादित्याहुः संबंधभेदेनसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन ननुसंबंधविशेषयासाध्यसाधनयोःसामानाधिकरण्यप्रवेशेतादात्म्येनहेतुसाध्यभावेऽव्याप्तिः
तादृशसम्बन्धेनहेतुसाध्ययोरधिकरणाप्रसिद्धेरतआह। एवंस्थितइतिसंबंधविशेषस्यात्रनिवेशस्थितेइत्यर्थः सामानाधिकरण्यादावित्यादिपदेनहेतुसामानाधि
करण्यप्रविष्टहेत्वधिकरणस्यपरिग्रहः प्रयोजनमाह तथाचेति धर्मिणोपीति तादात्म्येनव्याप्यत्वंव्यापकत्वंचनिर्वहतीत्यर्थः अन्यथातादात्म्येनहेतोःसाध्यस्यचाधि
करणाप्रसिद्ध्यानतन्निर्वाहइतिभावः योन्योन्याभावइतियोभावइतिवक्तुमुचितं अन्योन्याभावत्वनिवेशोवैयर्थ्यादितिध्येयम् तदनवच्छेदकवन्हिमत्वेति वन्हिम
त्वंचवन्ह्यधिकरणत्वं तच्चाधिकरणव्यक्तीनांभेदेप्यभिन्नमित्याशयेनेदं अत्रसाध्यसाधनयोरिवतदीयसंबंधयोरपिभेदेनव्याप्तेर्भेदात्तादात्म्येनहेतुसाध्यकस्यले
हेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगिसाध्यतादात्म्यमेवव्याप्तिर्वक्तुमुचितालाघवादितिवदंति एवमितिसामानाधिकरण्यादौसम्बन्धित्वनिवेशेकृतेइत्यर्थः धर्मिणइतिवक्त
नइत्यर्थः तथाचगौःसास्नावत्वाद्वन्हिमान्धूमवतइत्यादौतादात्म्यसंबंधेनव्यापकताव्याप्यतापिसंगच्छतइतिभावः ननुतादात्म्येनधर्मिणोधर्मव्याप्यतायामपत्ति राम
ह्यन्तइत्यतआह। अतएवेतिधर्मिणोधर्मव्याप्यत्वादेवेत्यर्थः तत्रतत्रव्यतिरेकेग्रंथेइत्यादि ननुसमवायेनजलादौपृथिवीत्वाभावव्याप्यपरतयैवतद्ग्रंथसंगतिरित्याशं ११

क्वतथासतिपृथिव्यांजलादिभेदसाधनार्थंतदुपन्यासोनस्याद्व्यापकताघटकसंबन्धावच्छिन्नव्यापकाभावेनव्याप्यताघटकसंबन्धावच्छिन्नव्याप्याभावस्यैवसिद्धेरि
त्यन्वयिनिदृष्टांतपूर्वकंपरिहरति यथाचेति पक्षविशिष्टेति पक्षविषयकइत्यर्थः प्राचांमतेपक्षविशेष्यकज्ञानस्यैवपक्षप्रकारकज्ञानस्यापिकारणत्वात् धूमावयवइ
तिनवन्हिधीरित्यन्वयः कथमितिनियमो पपद्यतइतिपरेणान्वयः नसंयोगावच्छिन्नाभावोनुमितौभासतइतितदर्थः निवर्तेतेचेति धूमइतिपूर्वेणान्वयः तादात्म्ये
नैवेतिसमवायेनव्याप्यतायांतुसमवायेनजलस्यात्यन्ताभावःसिध्येदिति.जलभेदसाधनार्थंतदुपन्यासावतारोनस्यादितिभावः नन्वेतावतापितादात्म्यसंबंधावच्छिन्नजल
भावःसिद्धोनतुजलान्योन्याभावइतितद्दोषतादवस्थ्यमतआह सएवचेतिधर्मिणोधर्मव्याप्यत्वेप्राचां संवादमुपन्यस्यधर्मिणोधर्मव्यापकत्वेतमाहइत्थमेवचेति
धर्मिणोधर्मव्यापकत्वेयुक्तिमप्याह अतएवेति धर्मिणोधर्मव्यापकत्वादेव नन्वियंगौरित्यनुमितिर्गवेतरावृत्तित्वरूपायाःशुद्धगोत्वनिरूपितव्याप्तेर्ज्ञानात् समवायेन॰
निरवच्छिन्नगोत्वसाध्यकैवभविष्यतिसाध्यवदन्यवृत्तित्वरूपायाअपिव्याप्तेरनुमितिहेतुत्वस्याग्रेवाच्यत्वात्तस्यादृशानुमित्यनुरोधात् धर्मिणोधर्मव्यापकत्वस्वी॰
कारोनुचितइत्यतउक्तंगोत्वत्वेनेतिगोत्वत्वंगवेतरावृत्तित्वं तथाचगवेतरावृत्तित्वरूपायागोत्वव्याप्तेर्ज्ञानदशायामुत्पन्नायाइयंगौरित्यनुमितेर्गोत्वविधेयत्वासंभवा॰
द्गोविधेयत्वमेवेतितदनुरोधादवश्यंधर्मिणोव्यापकत्वंवाच्यमितिनन्वगौःसाध्यत्वेपिगोत्वंहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्याकारकव्याप्तिधियोनुमि॰
तिहेतुत्वात्तत्रचधर्मितावच्छेदकविधयैवगोत्वत्वग्रहस्यापेक्षितत्वात् तदग्रहेगोविधेयकानुमितिरप्यनुपपन्नेत्यतआह आदीति आदिनापक्षधर्मतापरिग्रहः।
तथाचगवेतरावृत्तित्वव्याप्तेःसास्नाव्यापकतावच्छेदकग्रहेधर्मितावच्छेदकतयोपस्थितिध्रौव्येपितद्विशिष्टस्ययत्रनपक्षधर्मताधीस्तत्रैवायंगौरित्यनुमितेर्गोविधे
कत्वमावश्यकमितितदनुरोधेनैवतादात्म्येनैवव्यापकत्वंवाच्यमित्याशयः यत्तुशुद्धगोत्वावच्छिन्नानुमितिंप्रति गोत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नविशेष्यताकमेवप्रतियोगिता
नवच्छेदकत्वज्ञानंहेतुरतोगोत्वत्वाग्रहेगोत्वेसास्नादिव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहसंभवाद्गोसाध्यकानुमितेनानुपपत्तिरभावलौकिकप्रत्यक्षएवाधिकरणतावच्छेदकरू
पेणतदुपस्थितेहेतुत्वादिति तत्तुच्छं व्यभिचारज्ञानाःप्रतिबध्यतयातादृशव्यापकताग्रहस्यानुमित्यहेतुत्वादन्यथातुल्ययुक्त्याशुद्धगोत्वविधेयकानुमितिंप्रतिनिर
वच्छिन्नगोत्वविशेष्यताकस्यप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यहेतुत्वादयंगौरित्यनुमितेर्गोत्वत्वाद्यनुप स्थितावपिगोत्वरूपधर्मसा
ध्यकत्वस्यदुर्वारत्वापत्तेरितिदिक् प्राचांस्तुगोतादात्म्यस्यसास्नाव्यापकत्वग्रहादेवगोस्तादात्म्येनसिद्धिसंभवान्नतदनुरोधेनगोस्तादात्म्येनव्यापकत्वस्वीकारो
युक्तःसंबंधगतव्यापकत्वग्रहादेवसम्बन्धिनोनुमितेर्मिश्रादिसंमतत्वात् अतउक्तंगोत्वत्वाग्रहदशायामिति गोतादात्म्यत्वाद्यग्रहदशायामितितदर्थइत्याहुः तन्निं

संगोत्वत्वाद्यग्रहदशायामित्यस्य गोत्वत्वेनाग्रहो यस्मादिति व्युत्पत्त्या गोत्वबाधनिश्चयदशायामित्यर्थः तथाच तदानीमयं गौरित्यनुमित्यर्थं धर्मिणो धर्मव्यापकत्वमवश्यं
स्वीकार्यमित्यपि वदन्ति गौरिति सिद्ध्यतीति परेणान्वयः गोव्यतिरेकादिति तादात्म्येनेत्यनुषज्यते एवं चेति सामानाधिकरण्यादौ संबन्धित्वप्रवेशे चेत्यर्थः संयोगत्वेन सं
योगमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे वृत्त्यनियामकसंयोगस्यापि तत्त्वं सर्वसिद्धमतो मात्रपदं सम्बन्धरूपत्वे इति अन्यथा नादेश प्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या गग
नादेः पृथिवीत्वव्यापकत्वं दुर्घटमेव स्यादिति भावः तादृशसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि द्वितीयकल्पानुसारेण व्यापकत्वं संपादयति साध्यतावच्छेदकसं
बंधेनेति। तथा च संबंधान्तरावच्छिन्नघटाद्यभावमादायैव लक्षणसमन्वय इति भावः द्रव्यत्वस्य गगनासंयुक्तविभ्वंतरे तद्व्यभिचारात् हेत्वन्तरमाह। पृथिवीत्वादि
ति व्यापकत्वमिति गगनादेरिति पूर्वेणान्वयः। ननूत्पत्तिकाले जन्यस्य प्रलयकाले नित्यस्य पृथिवीमात्रस्य गगनाभाववत्वात् कथं तस्य पृथिवीत्वव्यापकत्वमत आह त
दभाववतोपि गगनादेरभाववतोपि संयोगेनेति वृत्त्यनियामकसंयोगेन तत्संबंधित्वाद्गगनादिसंबन्धित्वात्। नन्वेवं निरुक्तव्याप्तिज्ञानात् घटो गगनवानित्यनुमितिः
प्रमा स्यादत आह॥ सिद्धिरपीति तथैव वृत्त्यनियामकसंयोगेनैव तथा च तादृशसंबंधेन गगनानुमितेः प्रमात्वमिष्टमेवेति भावः तेनासंबंधित्वादिति येन संबंधेन साध्य
सामानाधिकरण्यं परामर्शे भासते तेनैव सम्बन्धेन साध्यानुमितेः फलत्वादिति भावः सामानाधिकरण्यधियो हेतुत्वस्य तद्देशे संबंधविशेषनिवेशस्य वानंगीकारमतेप्या
ह अव्यापकत्वाच्चेति। तेनेत्यनुषज्यते तथा च यादृशसम्बन्धेन साध्यस्य हेतुव्यापकत्वं गृह्यते तेनैव सम्बन्धेन साध्यसिद्धिः फलमतो वृत्तिनियामकसम्बन्धेन साध्यस्य
हेतुव्यापकत्वासंभवादेव न तेन साध्यस्य प्रमानुमितिरिति भावः ननु वृत्तिनियामकसंयोगेनापि गगनस्य पृथिवीत्वादिव्यापकत्वं दुर्वारं तादृशसम्बन्धेन गगनसम्बन्ध्य
प्रसिद्ध्या गगनाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् तादृशाभावान्तरप्रतियोगित्वस्य च गगनादावसत्वादत आह व्यक्तीत्यादि इदं वृत्तिनियामकसंबंधेन गगनादेर
व्यापकत्वं तथा च निरुक्तप्रतियोगिकत्वेत्यादिना वक्ष्यमाणं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं वृत्तिनियामकसम्बन्धेन गगनाभावेपि स्थास्यतीति भावः कालिकसम्बन्धे
न गोत्वादौ साध्ये घटादिकालोपाधिमात्रवृत्तिघटत्वादिहेतौ नाव्याप्तिः भिन्नकालीनतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्यैव घटादौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यसंभवादत उक्तम
ष्टद्रव्यातिरिक्तेति पृथिव्यादिचतुर्द्रव्यातिरिक्तेति तु न्यायः गगनादेः कालत्वविरहादेव तद्व्युदास इति ध्येयं कर्मात्मकखण्डकालस्यापि भिन्नकालीनतद्व्यक्तित्वावच्छि
न्नाभावप्रतियोग्यनधिकरणत्वप्रसिद्ध्या तन्मात्रवृत्तिस्पन्दत्वादिहेतौ नाव्याप्तिरतश्चरमद्रव्यपदं तथाविधकालत्वादावप्युक्तदिशा नाव्याप्तिरतो मात्रपदं समवायसं
म्बन्धेन हेतुतालाभाय धर्मपदं अन्यथा कालिकेन महाकालत्वाद्यधिकरणघटादौ प्रतियोगिव्यधिकरणातीततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति ध्येयम्॥

तादृशधर्मस्यमहाकालत्वादेः समवायादिनाव्यापकत्वंसंयोगाद्यव्याप्यवृत्तेः स्फघटमित्यतउक्तं विशेषणेनेति कालिकविशेषणतेत्यर्थः व्याप्यवृत्तिप्रमेयत्वादेः प्रतियोगिवैयधि
करण्याघटितमेवकालिकसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकत्वंसंभवतीत्यतउक्तं अव्याप्यवृत्तीति तादृशंसाध्यं घटादिकंद्रव्यत्वादिकंचतद्वृत्तोपिकालस्यतदनधिकरणदेशाव
च्छेदेनकालिकसंबंधावच्छिन्नतदभाववत्वात् नह्येवंविधोवाच्यत्वादिस्तदनधिकरणदेशाप्रसिद्ध्यातदवच्छेदेनकालिकसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्यकालेऽसंभ
वादितिभावः नस्यादिति तथाचकालोघटवान्महाकालत्वादित्यादौव्याप्तिलक्षणाव्याप्तिरितिभावः प्रथमविवक्षानुसारेणदोषंसंगमयति स्वावच्छेदकेति प्रतियोगिताव
च्छेदकसंबन्धेनेत्यर्थः कालेमहाकालेतत्संबन्धावच्छिन्नस्यसाध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्यासंभवइतिपरेणान्वयः द्वितीयविवक्षानुसारेणाहृतेन
संबन्धेनेति साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसंबन्धेनेत्यर्थः ननुमहाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावएवप्रतियोगिव्यधिकरणःसुलभः नचात्रविशेषणविशेष्यशब्देनमहाकाल
निरूपितविशेषणतायाएवविवक्षितत्वात्तादृशसंबन्धेननिरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्धौवोक्ताभावस्यापिप्रतियोगिवैयधिकरण्यासंभवइतिवाच्यं तथासतिकालवृ
त्तिधर्मस्यतादृशविशेषणतयाकिमपिव्यापकंनस्यादित्यस्यैवसम्यक्त्वेऽष्टद्रव्यातिरिक्तत्वभिधानस्यसंदर्भविरोधापत्तेः स्वरूपसंबन्धेनगगनादेर्वृत्तिमत्वेतुद्वित्वाग्निमविरो
धाच्चमहाकालीयविशेषणतयागगनादेर्वृत्तिमत्वेपितादृशसंबन्धसामान्येमहाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात् तादृशघटत्वावच्छिन्नाभा
वस्यैवनिरुक्तक्रमेणप्रतियोगिव्यधिकरणत्वसंभवेनपूर्वमतस्यैवसम्यक्त्वादितिचेन्न तदानींमहाकालान्यत्वविशिष्टो घटःकालोयंमहाकालान्यत्वविशिष्टघटवानित्या
दिप्रतीत्यामहाकालस्यापितत्तत्कालोपाध्यवच्छेदेनमहाकालान्यत्वविशिष्टघटवत्वात् अन्यथोक्तप्रतीत्याखंडकालएवविशिष्टघटवत्वावगाहनेवस्तुमात्रस्यैवमहा
कालेऽसत्वप्रसंगात् इदानींतदानीमित्यादिप्रतीतिव्यतिरेकेणमहाकालविषयिण्याःप्रतीतेःस्वरसतःकुत्राप्यसत्वात् नचैवंखंडकालस्याधिकरणत्वेमानाभावःपटध्वंस
विशिष्टकालःपटवदन्यइत्यादिप्रतीतेःप्रमात्वानुरोधेनैवखंडकालस्यापितथात्वादितिसिद्धान्तानुसारिपंथाः परेतुमहानसीयवह्नित्वेनवह्निघटोभयत्वेनवाऽवच्छि
न्नप्रतियोगिताकस्यधूमसमानाधिकरणाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वंवह्नित्वेप्यस्तीत्यव्याप्तिभियाऽवश्यंसाध्यतावच्छेदकताऽघटकोयःसाध्यवृत्तिधर्मःतदनव
च्छिन्नैवहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितालक्षणेप्रवेशनीयाप्रत्येकमुभयत्रपर्याप्तिसम्बन्धेनासतोधर्मस्यतादृशसम्बन्धेनोभयवृत्तित्वासंभवेनहेतुमन्निष्ठाभावप्र
तियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणभिन्नत्वनिवेशापागात् एवंचप्रकृतेमहाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगितायाःसाध्यतावच्छेदकता
घटकेनमहाकालान्यत्ववैशिष्ट्यरूपधर्मेणावच्छिन्नत्वात्तादृशप्रतियोगिताकाभावमादायनप्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्याप्रसिद्धिसंभावनापीतिप्राहुः तच्चिन्त्यं।

जा॰सि॰ प्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणतादृशप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिप्रसंगात् वस्तुतो यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यानधिकरणत्वं हेतु ल॰
१३ मते तन्मात्रावच्छेदकवैशिष्ट्यमवश्यं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बंधेनैव वाच्यं अन्यथा तत्प्रायः पिंडस्यापि कालिकसंबंधेन यद्द्रूमत्वविशिष्टवन्ह्यादिकसंयोगसंबन्धे
न तदधिकरणतया धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः एवंच यत्र समवायेन घटत्वविशिष्टस्य कालिकसंबंधेन साध्यता तत्र महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्ना
भावस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं स्वरूपसमवायाभ्यामेव तत्र तथात्वात् विशिष्टनिरूपितसमवायस्य वान
भ्युपगमात् तस्तादृशाभावमादाय न प्रसिद्धिसंभव इति ध्येयं केचित्तु साध्यभेदेन व्याप्तिभेदाद्विशिष्टसाध्यकस्थल एव यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकर
णत्वं हेतुमत इति वक्तव्यं अविशिष्टसाध्यकस्थले तु प्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतुमत इत्येव लाघवात् वक्तव्य तथाच प्रकृते घटस्य साध्यतायां महाकालान्य
त्वविशिष्टघटाभावोपि प्रतियोगिसमानाधिकरण एव प्रतियोगिता च प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपा लाघवात् न तु प्रतियोगिस्वरूपा तेषां नानात्वेन गौरवादतो नैकप्रति
योग्यनधिकरणतामादाय संयोगित्वादित्यादावव्याप्तिरित्याहुः तच्चिंत्यं कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिवारणार्थमेवमविशिष्टसाध्यकस्थलेपि प्रतियो
गितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वप्रवेशस्य प्रामाणिकतया गौरवस्य किंचित्करत्वादिति सार्वभौममतमाशंक्य निराचष्टे नचेति वाच्यमिति परेणान्वयः ताद
शसंबंधेनेति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यर्थः इदं चावृत्तीत्यस्य प्रतियोगिन्यावृत्त्यान्विते तादृशपदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धपरत्वे पुनरग्रे प्रतियोगिता
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या तादृशसंबंधेनेत्यस्य फलमाह सत्वादीति विषयतायावृत्त्यनियामकत्वमते सत्ववति घटादौ ज्ञानाभावस्य सहजत एव प्र
तियोगिवैयधिकरण्यं संभवतीत्यतः संयोगसामान्यस्येति नातिप्रसंग इति ज्ञानवान्संयोगवान्वा सत्वादित्यादौ नातिप्रसंग इत्यर्थः सत्तावद्वृत्तित्वसामान्याभाव
स्य संयोगाद्यभावासाद्धेतावतिव्याप्तिवारणमेव यत्किंचित्पदस्यापि प्रयोजनमित्यवधेयं प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेत्यस्य फलमाह भूतत्वेत्यादि स्वयं मनसः स्व
द्गूनात् भूतत्वमूर्तत्वोभयसाध्यकमूर्तत्वस्य सद्धेतुतामाशंक्याह गुणकर्मान्यत्वेत्यादि विशिष्टात द्रूयं मनोगुणयोः कर्मणान्वितं इदं च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे विशिष्टधर्माव
च्छिन्नाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वमित्यभ्युपेत्य अन्यथा सार्वभौममते उभयत्वस्यैकविशिष्टापरत्वे भूतत्वमूर्तत्वोभयगुणकर्मान्यत्वसत्त्वयोरतिरिक्ततया तयोः सहजत एव
मनोगुणाद्यवृत्तितया प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेत्यभिधानस्यासंगतिरिति ध्येयं सामान्यपदस्य फलमाह संयोगसामान्यत्विति तथा च संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्या राम
प्तिवारणार्थमेव सामान्यपदमिति भावः विशिष्टस्येति विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्येत्यर्थः। तथाच विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः। ननु तादृशसं १३

बन्धावच्छिन्नयत्किंचिद्धेत्वधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सामान्यकं तेन विवक्षितमतो नोक्तदोष इत्यत आह समवाये
नेति। ननु समवायेन जातेर्व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यमेव न देयं द्वैयं चाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयनिरुक्तौ साध्यतावच्छेदके व्याप्यवृत्तिता
नवच्छेदकविशेषणमतो न तत्रास्य लक्षणस्यातिव्याप्तिरत आह संयोगादीति गुणकर्मान्यत्वेति एकैकोपादाने तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रसिद्धमत उभयोपादानं अद्रव्ये
गुणादौ समवायेन वृत्तेः प्रसिद्धेः तत आह। हेतुमतीति अत्र विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्यातिरिक्तत्वोपगमे स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसंबंधाव
च्छिन्नत्वोभयाभाववद्धेत्वधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तित्वसामान्यकत्वस्य विवक्षिणान्नोक्तदोष इत्यस्मद्गुरुचरणाः नव्यास्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यधि
करणयावद्धेत्वधिकरणकोयोपस्तदन्यत्वं प्रतियोगिवैयधिकरण्यं वाच्यमतो गगनाभावमादायैवाप्रसिद्धेर्न कोपि दोषः नचैवं यद्यत्संबंधेन यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणहे
त्वधिकरणं तत्तत्संबन्धान्यसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव लाघवाद्व्याप्तिरस्तु तथा च घटवान् महाकालत्वादित्यादौ समवायेन घटाद्यभा
वोपि प्रतियोगिव्यधिकरणः संभवतीति वाच्यं घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववान् घटत्वादित्यादावव्याप्तेः केनापि सम्बन्धेन हेतुमतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान
धिकरणत्वासंभवात् तादात्म्येन तथाविधानधिकरणत्वसंभवेपि दधित्वविशिष्टप्रमेयवान् अंत्यावयविभिन्नस्थूलदधित्वादित्यादावव्याप्तिरिति प्राहुः तादृशसंबंधसामा
न्यद्वयस्य पूर्ववदर्थो बोध्यः कुत्रचित्साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्य इत्येव पाठः विवक्षितत्वादिति अभावांतभूतग्रंथेनेत्यादि तथा च साध्यतावच्छेदकसंबंधसामा
न्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाध्यताव
च्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः संबंधसामान्ये इत्युक्तौ कालिकसंबंधे धूमप्रतियोगिकत्वायःपिंडानुयोगिकत्वोभयसत्वाद्धूमवान् वन्हेरित्यादावति
व्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकेति समवायिनः संयोगेन साध्यतायां जातिमत्वादावति व्याप्तिः साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायात्मकधर्मे समवायित्वावच्छिन्नप्रतियो
गिकत्वहेत्वधिकरणगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसत्वेन साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वादतः सम्बन्धपदं यद्धर्मावच्छिन्नसंसर्गताकप्रकृतसाध्यकानुमितिः फलं तद्धर्मा
वच्छिन्नसम्बंधसामान्य इति तु फलितार्थः घटीयसंयोगे पर्वतीयसंयोगे वा हेतुमन्महानसानुयोगिकत्ववन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावसत्वाद्वन्हिमान्
धूमादित्यादावव्याप्तिरतः प्रथमं सामान्यपदं तथा च महानसीयवन्हिसंयोग एव तादृशोभयाभावविरहान्नाव्याप्तिः संयोगसामान्य एव हेतुमदयोगोलकानुयोगिक
त्वधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावसत्वाद्धूमवान्वन्हेरित्यादौ नातिव्याप्तिः संयोगसामान्य एव समवायनिष्ठपर्वतानुयोगिकत्वस्य वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियो

जा·सि· गिकत्वस्यचहृद्योरभावसत्त्वात्तथैवाव्याप्तिरतःसामान्योभयेतिसामान्यपदमुभयत्रान्वितमितिभावः तादृशोभयाभावश्चस्वरूपसम्बन्धेनबोध्यम् तेनसमवायादिना ल०
१४ तदुभयाभावस्यसम्बन्ध मात्रेसत्त्वेपिसद्धेतौनाव्याप्तिरेतद्घटवान् तद्घटत्वादित्यादौ एतद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टतद्घटानुयोगिकत्वाप्रसिद्धेरभावात्तस्माद्
पातिव्याप्तिः गगनप्रतियोगिकत्वविशिष्टमहाकालानुयोगिकत्वाप्रसिद्ध्यागगनाभावमादायप्रकृताव्याप्तिवारणासंभवश्चस्यादतोनिरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टयत्किं
चिद्धेत्वधिकरणानुयोगिकत्वसामान्याभावंपरित्यज्यतदुभयसामान्याभावउक्तः नचयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबंधसामान्येहे
त्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसंबंधत्वस्यतथाविधसंबंधसामान्येवायादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं
स्यव्यतिरेकः तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेवसाध्यतावच्छेदकस्यकथनोक्तमितिवाच्यं द्रव्यवान्प्रमेयत्वादित्यादौसंयोगेनसाध्यतायामतिव्याप्त्यापत्तेः प्रमेया
नुयोगिकसंयोगसामान्यस्यैवद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेनसाध्याभावस्यलक्षणाघटकत्वादितिध्येयं एवंचकालिकसंबंधसामान्येमहाकालानुयोगिकत्वसत्त्वे
पिगगनप्रतियोगिकत्वविरहाद्गगनाभावएवघटवान्महाकालत्वादित्यादौप्रतियोगिव्यधिकरणतयाप्रसिद्धइतिभावः ननुहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वं
यदितद्वृत्तित्वं तदाधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमप्रतियोगिकस्यापिसंयोगस्यकालिकसंबंधेनायोगोलकवृत्तित्वात् यदिचसाध्यतावच्छेदकसंबंधस्यसंसर्ग
तानियामकोयःसंबन्धस्तेनहेत्वधिकरणवृत्तित्वमेवतदनुयोगिकत्वंवाच्यं तदासंयोगेनद्रव्यस्यसाध्यतायांद्रव्यजात्यन्यतरत्वादावतिव्याप्तिः जातौसमवायेनवृत्त्यप्रसिद्धेः
नचसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतासामान्येनिरुक्तोभयाभाववत्त्वंविवक्षितं तत्रचहेत्वधिकरणवृत्तित्वंस्वरूपसम्बन्धेनैववाच्यमितिसांप्रतं अतएवेत्यादिव
क्ष्यमाणग्रंथासंगतिप्रसंगात् समवायस्यैकत्वेपितदवच्छिन्नाधिकरणतायांनिरुक्तोभयाभावसत्त्वेनद्रव्यंजातेरित्यादावतिव्याप्त्यभावादितिचेन्न संयोगःपर्वतेवह्नेःसं
बंधोनतुवह्नौपर्वतस्येत्यादिप्रतीत्याहिकिंचित्प्रतियोगिककिंचिदनुयोगिकसम्बन्धत्वमनुभवसिद्धं कुत्रचिदेवसंयोगादौनतुसर्वत्र तच्चस्वरूपसंबंधविशेषोतिरिक्तोवे
त्यन्यदेतत् तथाचसाध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येनिरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकसम्बन्धत्वोभयाभावस्यविवक्ष
णाद्धूमसंयोगस्यायोगोलकानुयोगिकसंसर्गत्वविरहादेवनातिप्रसंगः। तत्रयथार्थविशिष्टधीनियमाकस्यैवतदनुयोगिकसम्बन्धत्वात् एतेनवह्निमान्वह्निरूपादित्या
दावतिव्याप्तिः पर्वतवह्निसंयोगएववह्निप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतवह्न्यनुयोगिकत्वोभयाभावविरहेणवह्निसामान्याभावस्यलक्षणाघटकत्वादित्यपास्तम् पर्व राम·
तवह्निसंयोगस्यहेतुमद्वह्निवृत्तित्वेपिवह्न्यनुयोगिकसंबंधत्वविरहेणतत्रतादृशोभयाभावसत्त्वात् इदंत्ववधेयं यत्रैकसंयोगव्यक्त्यायत्पदार्थयोःपरस्परंविशिष्टधीः १४

प्रमा तत्र तयोरेकस्मिन्संयोगेन साध्ये तदीयरूपादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तदुभयसंयोगस्य निरूपकोभयाभावविरहादिति यत्किंचिदित्यस्य फलमाह धूमसंयोगइति
अन्यथा वन्ह्यधिकरणमहानसानुयोगिकत्वधूमप्रतियोगिकत्वोभयस्यैव धूमसंयोगे सत्त्वेन धूमाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावाद्धूमवान्वन्हेरित्यादावतिप्रसंग
स्यादिति भावः। षष्ठ्यंतत्रयं विरहादित्यन्वयि निरुक्तपदस्य कृत्यमतः फलमाह चैत्रान्यत्वेति। निरुक्तपदानुक्तौ चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दंडवानेतद्दंडादित्यत्र चैत्रवृत्यैतद्दंडसंयोगेस,
वच्चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दंडाभावप्रतियोगी प्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतचैत्रानुयोगिकत्वोभयाभावविरहात्तादृशदंडाभावस्य लक्षणाघटकतयातिव्याप्तिः स्यात् तदुपाद
नेतु चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दंडत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्याभावादेव तत्रोभयाभावसंभवइति नातिव्याप्तिरिति भावः यद्दिच प्रतियोगिताप्रख्याश्रयंनानैवनत्वेकेति मतंत
दाचैत्रान्यत्वविशिष्टदंडत्वावच्छिन्नंयच्चैत्रावृत्तिदंडनिष्ठं प्रतियोगित्वं तदाश्रयप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतचैत्रानुयोगिकत्वोभयाभावस्य संयोगसामान्याएवस
त्वान्निरुक्तपदंविनापि नातिव्याप्तिः संभवतीति तन्मतसाधारण्येनातिव्याप्तिरक्षणार्थमुक्तमेतदिति यद्यनुयोगिताप्रख्याश्रयंनानेवनत्वेकेति मतंतदादंडसामान्यस्य हे
तुत्वेएतद्दंडप्रतियोगिकसंयोगसामान्यएवदंडान्तराधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावादेवोभयाभावसत्त्वादितिव्याप्तिविरहः स्यादतो हेतावेतदितिसंयो
गेनसाध्यतायां निरुक्तपदव्यावृत्तिमुक्त्वा समवायेन साध्यतायांतामाह गुणकर्मान्यत्वेति इदंच समवायस्य नानात्वमभिप्रेत्य तस्यैकत्वेतु तत्रगुणानुयोगिकत्वविशिष्ट
सत्ताप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्यात् यदपि यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्याद्युक्तौ वन्हिधूमोभयाभाववान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः संयोगसा
मान्यएव वन्हिधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वधूमाधिकरणपर्वतानुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वात् नच निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताप्रमायांसांसर्गि
कविषयत्वमेव निरुक्तप्रतियोगिप्रतिकत्वं वक्तव्यं तच्च पर्वते वन्हिधूमयोः प्रत्येकसंयोगस्याप्यस्तीति नाव्याप्तिः अन्यथासंयोगेन पर्वतः वन्हिधूमोभयवानित्यादिप्रमा
यादुर्घटत्वापत्तेरिति वाच्यं तथासत्यत एवेत्यादिना वक्ष्यमाणाया वन्हिधूमोभयवान्वन्हेरित्यत्रातिव्याप्तेरसंगत्यापत्तेः वन्हिधूमोभयवत्ताप्रमानियामकसंयोगमा
त्रस्यैव हेत्वधिकरणीभूतायोगोलकानुयोगिकत्वाभावेन वन्हिधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायैवातिव्याप्त्यसंभवात् तथापि साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदात् व्यास
ज्यवृत्तिधर्मेण साध्यतायां निरुक्तपदमपहाय यादृशप्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितस्यैव प्रवेशान्नोक्तस्थलेऽव्याप्तिः नचैवमुभयत्वेन साध्यतायां व्यभिचारि
ण्यतिव्याप्तिस्तद्दोषस्यात एवेत्यादिना वन्हिः धूमोभयवान्वन्हेरित्यादौ ग्रंथकृतैवाग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति वस्तुतः सम्बन्धस्यैकप्रतियोगिकत्वापरानुयोगिकत्वनियमे
न वन्हिधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसंबंधत्वाप्रसिद्ध्यैव तदुभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिः अतएवाग्रे वन्हिधूमोभयवान्वन्हेरित्यादाव

जा॰सि तिव्याप्तिर्दास्यते नचवन्हिधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रकारित्वादावेवतादृशोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसंबन्धत्वप्रसिद्धिसंभवः प्राचांमतेप्रकारित्वादेरसंबंधत्वाभावात्। ऌ॰
१५ विशिष्टधीनियामकस्यैवतथात्वादितिध्येयम् नचैवमपिघटवान्नित्यज्ञानत्वादित्यत्राव्याप्तिः विषयितासंबंधेगगनीयत्वनित्यज्ञानानुयोगिकत्वोभयवत्वेनगगनत्वेनग
गनाभावमादायाप्यप्रसिद्ध्यसंभवादिति वाच्यम् तादृशसंबंधेनघटादेर्व्याप्यवृत्तितयातत्साध्यकेप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याप्रवेशादित्याशयादितिध्येयं अत्रब्रूमः
साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्याधिकरणतानिरूपितस्वरूपसंबन्धेनयदभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामान्याभाववत्वंहेतुमते
स्तदभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यसाध्यतावच्छेदकेविवक्षणेनैवसामंजस्येति निरुक्तप्रतियोगिकत्वेत्यादिखंडशःप्रसिद्धिर्विफला कालोघटवान्महाकालत्वादि
त्यादौकालिकसंबधावच्छिन्नघटाधिकरणतानिरूपितस्वरूपयत्संबंधेनपटत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यभावस्यैवहेतुमतिसत्वेनपटत्वावच्छिन्नाभावस्यैवनि
रुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्यसुलभत्वादितिध्येयम् एवंयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकसंबन्धसामान्येसाध्यतावच्छेदकसंबंधत्वहेत्वधिकरणी
भूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकसंबंधत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताकयन्नोक्तेतिचिंतनीयं कालस्यजगदाधारत्वप्रवादमनुसृत्याह स्वरूपसंबन्धेनेनिकालिकविशेषतये
त्यर्थः। गगनादेरवृत्तित्वप्रवादस्तुसंयोगसमवायपरः तथाचोक्तप्रणाल्यापिगगनाभावोनप्रतियोगिव्यधिकरणइतिघटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिस्तदवस्थेति।
भावः निरुक्तेतिप्रतियोगितावच्छेदकसंबधेनयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासंबंधित्वंहेतुमतस्तादृशप्रतियोगितासामान्यइत्यर्थः तथाचसंयोगादिनाघटसाध्य
भावमादायैवघटवान्महाकालत्वादित्यत्रसंगतिः घटाभावप्रतियोगितायांधूमत्वावच्छिन्नत्वसंयोगसंबन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्वेनधूमादेर्वन्ह्यादिव्यापकत्वावारणा
यसामान्येति तथाचधूमनिष्ठतादृशप्रतियोगितायामेवतदुभयसत्वाद्दोषः यत्संबंधेति समवायिनः संयोगेनसाध्यतायांघटत्वादिहेतावव्याप्तिः साधनवन्हिष्ठस्यसम
वायेनसंयोगिसामान्याभावस्यप्रतियोगितायांसंयोगसमवायोभयावच्छेद्यतासत्वादतोधर्मसंबधयोरुपादानं तथाचतदभावप्रतियोगितायांधर्मविधयासमवायेनसं
बन्धविधयासंयोगेनवावच्छेद्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिरितिभावः अत्रचक्वचिद्यादृशसंबन्धावच्छिन्नेत्यपिद्रष्टव्यं शब्देक्यस्यानुपादेयत्वात्तेनधूमवतितत्तत्संयोगसं
बन्धेनवन्हिसामान्याभावेसत्वेपिनाव्याप्तिः तत्तत्संयोगाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाःसंयोगसामान्यानवच्छिन्नत्वात् संयोगत्वसंबन्धविधयावच्छेदकतावच्छे
दकत्वेपिएवंतत्वात् एवंयद्धर्मावच्छिन्नेत्यत्रापिक्वचिद्यादृशधर्मावच्छिन्नेतिबोध्यं तेनदंडिमान्दण्डिसंयोगादित्यादौतादृशप्रतियोगितायांतत्तद्दण्डावच्छेद्यत्व राम॰
संयोगावच्छेद्यत्वोभयाभावासत्वेपिनाव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छेद्यत्वविशिष्टस्वरूपसंबंधावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्याप्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिरतोविशिष्टाभा १५

वमपहायनादृशोभयाभावउक्तः नचनिरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीययद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्येयत्संबंधावच्छिन्नत्वाभावस्तत्संबन्धेनतद्धर्मा
वच्छिन्नंव्यापकमित्युक्तधर्मान्तरावच्छिन्नाभावाप्रवेशेनलाघवादितिवाच्यंघटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववान्घटत्वादित्यादावव्याप्तेः तादृशद्रव्यत्वभेदमादायकथ
ञ्चित्तत्रलक्षणसमन्वयेपिदधित्वविशिष्टप्रमेयवान्स्थूलदधित्वादित्यत्राव्याप्तिः केनापिसंबन्धेनहेतुमतःसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वासंभवात् तत्रापि
दध्यन्तरानुयोगिकसमवायादिसंबन्धेनहेतुमतःप्रकृतसाध्यानधिकरणत्वेनूक्तक्रमेणापिव्यापकत्वंसुवचमितितुविभावनीयमिति तेनसम्बन्धेनेति नचैवंसंयोगे
नापिरूपस्यपृथिवीत्वव्यापकत्वापत्तिः तेनसम्बन्धेनरूपाभावप्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेरितिवाच्यं तथात्वेपितेनसम्बन्धेनरूपसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्याव्याप्ति
लक्षणातिव्याप्तिविरहात् यद्धर्मेत्यत्रधर्मस्यसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वेनापिविशेषणीयत्वाद्वा नचवृत्त्यनियामकसम्ब
न्धेनसाध्यतायामव्याप्तिः तादृशसम्बन्धस्यप्रतियोगितानवच्छेदकतयातत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः तादृशसंबंधस्यापिप्रतियोगितावच्छेदकत्वपक्षएवेत
न्निरुक्त्यादरात् निरुक्तप्रतियोगितासामान्येयत्संबन्धातिरिक्तसंबन्धानवच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तत्संबन्धेनतद्धर्मावच्छिन्नस्यव्यापकत्वमिति
तुनयुक्तम् वृत्त्यनियामकसंबन्धेनसाध्यतायांव्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यापत्तेः यद्वास्वावच्छेदकताघटकसंबन्धेनयादृशप्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणंहेत्वधिकरणं
तादृशप्रतियोगितासामान्येयद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वयत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयाभावस्तेनसम्बन्धेनतद्धर्मावच्छिन्नस्यव्यापकत्वंविवक्षितंवृत्त्य
नियामकसम्बन्धस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेपिप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वंसर्वसंमतमेवचैत्रोनपचतीत्यादौवृत्त्यनियामकानुकूलत्वसम्बन्धेनपाकवि
शिष्टायाःकृतेरभावस्यचैत्रादावन्वयदर्शनात् व्यभिचारिणितुसाध्यवत्सामान्याभावप्रतियोगितायामेवतादृशोभयाभावविरहान्नातिव्याप्तिरितितुनव्याः ननुव्याप्यवृत्ति
साध्यकस्थलेप्युक्तक्रमेणैवव्यापकत्वंनिर्वाच्यम् अन्यथादंडिमानित्यादौदंडित्वादिप्रकारेणव्यापकत्वानुपपत्तेः तथाचप्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयत्वा
वच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः नचप्रकारितादौतदप्रसिद्धिः प्रतियोगितानिष्ठायाएवावच्छेद्यतायाःप्रकृतेनिवेशनीयत्वात् अन्यथाप्रकारित्वप्रतियोगित्वसाधारणैकाव
च्छेद्यत्वविरहेणव्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यापत्तेरतआह समवायेनेति ननुस्वरूपसम्बन्धेनगगनादेर्वृत्तिमत्त्वेपिप्रकृतेसाध्यीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यता
दृशोभयाभावविवक्षयैवसर्वसामंजस्येकृतंविवक्षान्तरेण घटवान्महाकालत्वादित्यत्रघटीयतादृशविशेषणतायांपटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेणपटाभा
वस्यैवप्रतियोगिवैयधिकरण्यसंभवात् कालःप्रमेयवान्महाकालत्वादित्यत्रचकालिकसम्बन्धेनप्रमेयसामान्यस्यव्याप्यवृत्तितयातत्रप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैवा

जा॰सि॰ नुपादेयत्वेननिर्देशादतः पूर्वकल्पेदोषांतरमाह। अतएवेति। यद्यपिसंयोगमात्रस्यैववह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहाद्वन्हिधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायैवना २०
१६ तिव्याप्तिसंभावना तथापिवन्हिधूमोभयवान्वन्हेरित्यादौसंयोगस्यवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेपि समवायस्यैकत्वेनद्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वगुणानुयोगिकत्वो
भय त्वेनद्रव्यंजातेरित्यादौनातिव्याप्तिरितियोजनाविरहेपिचेति चकारस्तुप्रामादिकइतिप्रांचः वस्तुतस्तु संयोगस्यसंबन्धमात्रस्यवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वा
प्रसिद्धावपीत्यर्थः तथाचसंबन्धमात्रस्यैकप्रतियोगिकापरानुयोगिकसंबन्धत्वनियमेनवन्हिधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धस्याप्रसिद्ध्यातादृशप्रतियोगि
कत्वस्यलक्षणाघटकत्वेपिवन्हिधूमोभयवान्वन्हेरित्यादौनातिव्याप्तिः प्रकारित्वादेः सम्बन्धत्वेमानाभावादितितुप्रागेवप्रपञ्चितमस्माभिः केचित्तुवन्हेरित्यत्रधूमादि
तिनातिव्याप्तिरित्यनन्तरंचाव्याप्तिर्वेतिपाठं कल्पयंतोद्रव्यंजातेरित्यादावतिव्याप्तिंवन्हिधूमोभयवान्धूमादित्यत्रचाव्याप्तिमेवपूर्वलक्षणेदोषंसंगमयंति ननुस्वरूपसं
बन्धात्मकप्रतियोगित्वस्यविशिष्टधीजनकत्वरूपसंबन्धताघटकनियमघटितत्वात्तादात्म्याश्रयत्वमतआह प्रतियोगित्वादिरिति आदिनावच्छेदकत्वपरिग्रहः नसम्ब
न्धेनेतिप्रतियोगितात्वादिधर्मांतरप्रकारेणहेतुमन्निष्ठाभावीयत्वप्रकारेणैववा त्सप्रवेशादितिभावः संयोगत्वादिनैवेति ननुप्रतियोगितात्वमपिस्वरूपसम्बन्धएवे
त्युक्तदोषतादवस्थ्यम् किंचवृत्यनियामकसम्बन्धेनहेतुतास्थलेतेनसम्बन्धेनहेतुसम्बन्धित्वस्यावश्यंप्रवेशएवेत्यतः सम्बन्धत्वेननिवेशेपिनक्षतिरित्याशयेनाह।
दर्शितंचेति। विशेष्यविशेषणत्वान्यविशिष्टधीविषयत्वमेवसंबन्धत्वमितिभावः भावभिन्नत्वरूपस्याभावत्वस्यप्रवेशेघटत्वाभाववान्द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरि
त्याह। अभावत्वंचेति। इदमिहेत्यादिइदंचात्यन्तान्योन्याभावत्वयोरभावत्वागर्भं तामभिप्रेत्य तयोस्तद्गर्भतायांत्वाह। तदपिवेति। अभावत्वमपिवेत्यर्थः। अपेरभावो
र्थः। अतिरिक्तविषयतापक्षस्यकेनचित्स्वीकारात् दृष्टांततात्वादीति विषयतात्वादीत्यर्थः आदिनाप्रकारित्वग्रहः। केचित्तुतत्वंतत्ताभादिनाचेदंत्वस्योपग्रहः तत्वेदं
त्वयोः पदार्थान्तरत्वंविनादुर्वचत्वात्तत्रैवपर्यवसानादित्याहुः तत्वेतिप्रतियोगितात्वाधिकरणतात्वेत्यर्थः॥ ॐ॥ इतिजागदीश्यन्तर्गतसिद्धान्तलक्षणंसम्पूर्णम्॥
मितिमाघशुक्ल१५रविवासरौ॥ सम्वत्१९३०॥ गणेशपन्तेनलिखितम्॥ ॐ॥ वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनप्रयत्नतः॥ काशीसंस्कृतमुद्रायामंकितासंशिलाक्षरैः॥१॥
श्रीकाशीजीमेंज्ञानवापीकेपूर्वफाटकपरश्रीविश्वनाथकेपासमहाराजशिवलालदुबेजीकेमकानमेकाशीसंस्कृतमुद्रायन्त्रमेंछपीजिनकोलेनाहोयउन्होंनेइसकार्यकेसम्पा राम
दकबाबूवाराणसीप्रसादयाकचौरीगलीमेभाईप्रतापसिंहजीकेदुकानमेमिलेगी॥ १६

हेतु   साध्यं

श्रीः प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सा-
मानाधिकरण्यं व्याप्तिः। इति चिन्तामणिः।

SANS
181.41
VIG

॥इतिजागदीशीसिद्धांतलक्षणंसमाप्तिमपीफणत्॥

IGNCA RAR
ACC. No. R-524

Indira Gandhi National
Centre for the Arts